

dio — prijemnik sa slušalicama. Okretom gumba na aparatu mogao je slušati predavanja na engleskom, njemačkom ili francuskom jeziku.

Najvažnije teme obrađene su u simpozijima. U tu su svrhu bili pozvani najistaknutiji stručnjaci iz čitavog svijeta, tako da je tema bila obrađena sa najnovijeg stanovišta. Ukupno su održana dva simpozija općeg karaktera, 5 simpozija iz radioterapije, 4 iz rentgenske dijagnostike i po 3 iz biologije, fizike i rentgenske tehnike. Pojedinačnih predavanja bilo je: 142 iz radioterapije, 122 iz rentgenske dijagnostike, 60 iz biologije, 54 iz fizike i 49 iz rentgenske tehnike, dakle ukupno oko 430 predavanja, ne računajući simpozije, s kojima se broj predavanja penje na blizu 500.

Na kongresu su bile zastupljene 53 zemlje, što je svakako impozantan broj. Iz Jugoslavije bilo je 11 učesnika, od tih 5 iz Zagreba. Od naših učesnika održala su dvojica po jedno predavanje (doc. dr. Gvozdanović i doc. dr. Špoljar, oba iz Zagreba). Pored toga je jedan od naših učesnika pozvan, da predsjedava na jednoj od radnih sjednica kongresa, sekcija za radioterapiju (doc. dr. Špoljar). Prigodom kongresa održan je osnivački sastanak t. zv. »Kluba radioterapeuta«. Zasad je u taj klub primljeno samo oko 50 članova iz čitavog svijeta. Članovi Kluba mogu biti samo oni radioterapeuti, koji se bave isključivo tom granom medicine. Karakteristično je, da iz mnogih država nije primljen nijedan član, na pr. iz Njemačke, Italije, Švicarske, Austrije i t. d. Naša je država zastupljena u tom Klubu s jednim članom (dr. Špoljar).

Što se sadržaja rada kongresa tiče, teme su bile iz veoma širokih područja. Kao dvije najznačajnije teme odabrane su zaštita od ionizantnih zraka i daljnje mogućnosti razvitka radiologije. S obzirom na izgradnju različitih novih apa-

rata sa veoma visokim naponima: beta-tron, linearni akcelerator i t. d., te na upotrebu radioaktivnih izotopa u velikim količinama, postao je problem zaštite osoblja od štetnog djelovanja zraka iz ovih izvora veoma aktuelnim. Da ne bi došlo do sudbonosnih oštećenja od ovih zraka dane su na kongresu potrebne preporuke za otkrivanje i najmanjih količina ovih zraka kao i za zaštitne mjere.

Unatoč obilnom broju izvrsnih predavanja i inače veoma dobroj organizaciji ovaj je kongres imao jedan osnovni nedostatak, a to je glomaznost. Čovjek nije bio u stanju slušati više nego možda 10% svih predavanja. Zato si je svaki kongresista napravio iz programa raspored, da može hvatati bar dio onih predavanja, koja ga najviše interesiraju. No za tu je svrhu bilo potrebno hježati iz predavaonice u predavaonicu, koje su bile udaljene međusobno u nekim slučajevima i nekoliko stotina metara. Zbog toga se već dulje vremena nameće potreba, da se kongres ubuduće podijeli na dva dijela, kao što se to već događa i u samoj radiologiji, naime na terapijski i na dijagnostički dio.

Danskim radiolozima treba odati svako priznanje zbog doista ogromnog truda u organizaciji kongresa, koja je bila bezprijekorna. Svi su kongresisti bili dobro smješteni, i to dobrim dijelom u privatnim sobama, jer zbog turističke sezone nije bilo dosta hotelskih soba. Priredivači su se trudili, da se svaki kongresist dobro osjeća i da ponese što bolje dojmove s kongresa, a to im je u punoj mjeri i uspelo. Ovaj će kongres sigurno ostati svim učesnicima u najboljoj uspomeni. — Na kraju kongresa zaključeno je, da se slijedeći, t. j. osmi kongres održi u Meksiku 1956. godine, a za predsjednika je izabran prof. Madrasso, profesor radiologije u Mexico City.

ISPRAVAK

U »Pogledima« br. 9—10, u članku R. Supeka: »Plehanov je vidio točno«, na str. 646, 11 red odozgo griješkom je odštampano: »...da društvena svijest određuje« ..., a treba da stoji: »...da društvenu svijest određuje«.

Redakcija

POGLEDI

CASOPIS ZA TEORIJU DRUŠTVENIH I PRIRODNIH NAUKA

NAUČNI RADNICI POZDRAVLJAJU ODGOVOR NAŠEG NARODA I DRUGA TITA TALIJANSKIM IMPERIJALISTIMA — MILAN KANGRGA: PROBLEM IDEOLOGIJE — DALIBOR BROZOVIĆ: JEZIK I NACIJA — TVRTKO SVOBODIĆ: INDIVIDUALNOG I HISTORIJSKOG RAZVOJA ORGANIZAMA — BORDE NIKOLIĆ: RUDJE BOŠKOVIĆ — LATIN ILI SLAVEN? — NAUČNA KRONIKA — SLAVKO BOROJEVIĆ: BIOLOZI JUGOSLAVIJE ODRŽALI SU SVOJ PRVI KONGRES — RAD SEKCIJE ZA GENETIKU I CITOLOGIJU — PRIKAZI I OSVRTI — IVO VIDAN: POZITIVISTIČKA ESTETIKA I. A. RICHARDSA — MILAN DAMJANOVIĆ: UZ PRIJEVOD VENTURIJA — MIODRAG CEKIĆ: DRAGAN JEREMIĆ: SAVREMENA FILOZOFIJA ZAPADA — BIBLIOGRAFSKE BILJEŠKE — IZ SVEUČILIŠNOG ŽIVOTA — MILISLAV DEMEREC: ORGANIZACIJA NAUČNOG ISTRAŽIVANJA U U.S.A. — HRVOJE IVEKOVIĆ: NEKOLIKO AKTUELNIH PITANJA SVEUČILIŠTA — M. ŠPOLJAR: OSVRT NA VII. INTERNACIONALNI RADIOLOŠKI KONGRES

Izdaje:

Društvo nastavnika sveučilišta, visokih škola i suradnika naučnih ustanova
u Zagrebu

Uređuje redakcijski kolegij:

Kosta Bastaić, Slavko Borojević, Aleksander Flaker, Ivo Frangeš, Grga Gamulin,
Leo Randić, Predrag Vranicki

Sekretar redakcije i odgovorni urednik
Rudi Supek

Šira redakcija:

Berus Niko, profesor Više Pedagoške Škole
Čipra Milo, profesor Muzičke Akademije
Čulinović Ferdo, profesor Pravnog fakulteta
Dabčević Savka, asistent Ekonomskog fakulteta
Filipović Vladimir, profesor Filozofskog fakulteta
Franković Dragutin, predavač Filozofskog fakulteta
Gospodnetić Jugoslav, asistent Akademije za kazališnu umjetnost
Grdenić Drago, docent Prirodoslovno-matematskog fakulteta
Guberina Petar, profesor Filozofskog fakulteta
Kurepa Đuro, profesor Prirodoslovno-matematskog fakulteta
Mažuran Đorđe, asistent Filozofskog fakulteta
Mohorovičić Andre, profesor Tehničkog fakulteta
Perić Berislav, asistent Pravnog fakulteta
Pinter Tomislav, profesor Medicinskog fakulteta
Prelog Milan, predavač Filozofskog fakulteta
Roler Dragan, asistent Ekonomskog fakulteta
Širotković Jakov, docent Ekonomskog fakulteta
Šidak Jaroslav, profesor Filozofskog fakulteta
Škavić Josip, rektor Akademije za kazališnu umjetnost
Škreb Zdenko, docent Filozofskog fakulteta
Škreb Nikola, asistent Medicinskog fakulteta
Torbarina Josip, profesor Filozofskog fakulteta
Vojnović Zdenko, direktor Muzeja za umjetnost i obrt
Zaninović Vice, predavač Filozofskog fakulteta

Uredništvo i administracija: Zagreb, Braće Kavurića 17 (Društvo nastavnika sveučilišta i visokih škola i suradnika naučnih ustanova), telefon 38-289. Tek. rač. kod Gradske štedionice, Zagreb: broj 401-T-1175 (K-121) za »Pogled«

Četvrtgodišnja pretplata: 150 Din., polugodišnja pretplata: 300 Din., godišnja pretplata: 600 Din. Cijena pojedinom broju 70 Din. Časopis izlazi mjesečno (osim u julu i augustu).

Uredništvo prima petkom od 17 do 20 sati.

ČASOPIS IZLAZI NAJMANJE NA 5 ŠTAMPANIH ARAKA

Tisak Grafički zavod Hrvatske, Zagreb

NAUČNI RADNICI POZDRAVLJUJU ODLUČAN ODGOVOR NAŠEG
NARODA I DRUGA TITA TALIJANSKIM IMPERIJALISTIMA

Društvo sveučilišnih nastavnika i suradnika naučnih ustanova
uputilo je Saveznom izvršnom vijeću u Beogradu
slijedeći telegram:

Najnoviji akt nepravde, kojim sadašnji vladajući krugovi Engleske i
S. A. D. pokušavaju osakatiti naš narodni teritorij i izložiti ga ponovnim
činima razularenog talijanskog imperijalizma, duboko je ogorčio čla-
nove Društva nastavnika sveučilišta, visokih škola i suradnika naučnih
ustanova NRH.

Naučni radnici naše Republike predobro znaju, da bi popuštanje pred
argumentima sile — ma kako velika i izazovna ona bila — značilo ne
samo izdati sadašnje interese slavenskog življa u Trstu i njegovoj nepo-
srednoj okolini, nego bi takav stav značio kako opasno pripremanje na
druge dijelove naše stoljećima tlačene zemlje, tako i neoprostivo ignori-
ranje svega onoga, o čemu nepobitnom logikom znanosti govore i histo-
rijske i etničke i geografske i ekonomske činjenice. Prema tome, pitanje,
koje se danas postavlja, direktno tangira žrtve naše prošlosti, interese naše
sadašnjice i miran, socijalistički razvitak naše budućnosti.

U vezi s tim mi smo ovih dana ne samo duboko ogorčeni, nego smo u
isti mah i neizrecivo ponosni. Ponosni smo što smo dio svijesnog i junač-
kog naroda, koji je na najnovije provokacije odlučno rekao: tuđe ne ćemo,
a svoje ne damo. Ponosni smo, što su narodno ogorčenje i spremnost za
odbranu naše socijalističke domovine našli savršeno adekvatan izraz u
spavu druga Tita i u riječima, koje je izvadio iz srca sviju nas i dao na
znanje čitavom svijetu. Gledajući i bližu i dalju našu prošlost, mi smo
načisto sa činjenicom, da je tako odlučni odgovor — u razmjeru sa snagom
onoga, kome je upućen — mogao iz naše zemlje poteći samo danas, kad
su, zahvaljujući Narodnoj Revoluciji, stvoreni bratstvo i jedinstvo naših
naroda, narodna vlast i narodna armija s drugom Titom na čelu. To sa-
znanje daje nam punu vjeru, da će naš hrabri narod, vođen nepokoleblji-
vim Titovim rukovodstvom, znati obraniti svoje pravedne narodne i
državne interese, a isto tako da će razlozi Pravde pokrenuti savjest na-
prednog čovječanstva, koje ne će dozvoliti, da se samovoljnim kršenjem
međunarodnih ugovora i obaveza dovedu u pitanje interesi Jugoslavije,
najdosljednijeg borca protiv svih vrsta agresije, a preko toga i interesi
održanja mira u svijetu.

Zagreb, 12. listopada 1953.

Milan Kangrga:

PROBLEM IDEOLOGIJE

Može se sa dovoljno razloga pretpostaviti, da će već sam naslov ovog našeg članka tu i tamo nekoga dovesti u zabunu. Postavit će se možda pitanje, da li se tu uopće radi o nekom »problemu«? Toliko smo puta u našim svakodnevnim razgovorima, diskusijama, napisima, skupovima, sastancima i t. d. tu riječ »ideologija« čuli i upotrebljavali u mnogim različitim varijantama, da smo je, budući već toliko »poznatu«, »nesumnjivo jasnu« i »otrcanu«, na neki način svrstali u onu vrstu naših pojmova, koje blago rečeno nazivamo »frazama« i koji su nam stoga već i »akustički odbojni«. Ne treba se tome čuditi! U svakodnevnoj upotrebi (koja može, ali i ne mora biti na mjestu) smisao i sadržaj nekog pojma profanira se u onoj mjeri, u kojoj se taj pojam, riječ, upotrebljava ili neadekvatno, ili samo verbalistički, ili prečesto, bez prave potrebe i t. d., pa se događa da postaje besadržajan to jest upravo »neproblematički«.

Pojam ideologije upotrebljava se, naime, u različitom smislu, što ovisi od stanovišta onoga, koji ga upotrebljava, pa je već samo to stanovište stvari vrlo često ideološko. Ideologijom se naziva s jedne strane obično, cjelokupni misaoni, duhovni život jednog vremena (u pojmu ideološke nadgradnje ili superstrukture), kod čega se ide tek toliko daleko, da se još odrede ili nabroje različita posebna područja duhovne i kulturne manifestacije čovjeka u nauci, filozofiji, religiji, umjetnosti i t. d. gdje je ideološko, dakle, sinonim duhovnog uopće, i time se taj pojam iscrpljuje. S druge strane taj se pojam pridaje jednoj određenoj političkoj praksi, pa se principi, programi, parole, nastojanja i t. d. jedne političke pozicije nazivaju njenom ideologijom u značenju »ideološko-politički« ili »politička ideologija« ili samo »ideologija«, dakle kao epitet jednoj političkoj doktrini. Zatim se isto tako borba za materijalne pozicije, borba oko određenih ekonomskih, društvenih interesa, borba za vlast i gospodstvo nad jednom ili više društvenih grupa ili klasa ili i cijelim narodima prikazuje kao borba ne suprotnih interesa, ekonomskih apetita i tendencija porobljavanja, nego kao borba ideologija (dakle borba »za pravdu«, »slobodu«, »istinu« ili za »carstvo nebesko« i t. d.), pa pojam ideologije služi ovdje kao idejni paravan za prikrivanje i zamagljivanje vrlo »opipljivih« stvarnih namjera i težnji. Ili se ideologijom obuhvaća sistem ideja, kategorija, vrednota, pogleda na svijet jednog društva, historijskog razdoblja, društvenih grupa i t. d.

Ali pojam ideologije, pored ovih i ovakvih općih određenja, koja su točno samo ukoliko se pokaže njihov pravi smisao, ima u marksizmu svoje posebno naučno značenje, u kojem se postavlja specifična kompleksna i sadržajna problematika, kako teorijske, tako i praktičke naravi, još od prvih ranih radova Marxa i Engelsa, a u svom historijskom aspektu ideološka se svijest javlja, razvija i održava na životu

implicite već tisućama godina, od prvih početaka historijskog života čovjeka, pa sve do naših dana.

Međutim, usprkos čestom upotrebljavanju, taj pojam ideološkog do danas je vrlo rijetko ili oskudno poslije Marxa uzet kao predmet posebnog razmatranja, već je od marksističkih teoretičara i pisaca obično bio samo usput dodirnut.¹ Koliko je pak sam problem ideologije, naročito u naše vrijeme, aktuelan i spoznajno-metodički i kritički plodonosan i rješavajući, vidi se pored ostalog najbolje po tome, što su se čak neki suvremeni građanski filozofi i teoretičari ozbiljnije pozabavili tom problematikom.² Upravo je čudno, što se tog posla nije primila marksistička kritička, filozofska i sociološka literatura onako, kako to sam taj predmet zahtijeva. A on zahtijeva zaista svestrano razmatranje i proučavanje, jer je upravo nabit još neraščišćenim pretpostavkama i pitanjima »na svim područjima ljudskog života i djelatnosti, pitanjima koja nose u sebi mogućnost teorijski i praktički dalekosežnih konsekvencija u suvremnoj socijalističkoj problematici konkretnog naučnog humanizma i formiranja totalnog čovjeka.

Upravo stoga smatramo potrebnim da ovim kratkim prilgom ukažemo na tu aktuelnu problematiku.

I.

Sam pojam »ideologija« ima svoj historijat, svoju genezu, u kojoj se sadržaj i smisao te riječi potpuno mijenja i poprima specifičan karakter.

Koncem XVIII. i početkom XIX. stoljeća, u vrijeme Francuske buržoaske revolucije, djeluje u Francuskoj jedna grupa filozofa i naučenjaka, koja je svoje učenje zasnivala neposredno na senzualističkoj filozofiji Condillaca, a posredno na Lockovom učenju o porijeklu i izvorima naših ideja. Na čelu te grupe, kojoj pored ostalih pripadaju Cabanis, Volney, Chénier, Garat i drugi, nalazi se Destutt de Tracy, čije glavno djelo nosi naslov »Les Éléments d'ideologie«. Tu se prvi put susrećemo s pojmom »ideologija«, kojim su ti filozofi nazvali svoju filozofiju, a sebe same — ideolozima. Međutim, pojam ideologije ovdje ima samo značenje nauke o idejama (što bi u njemačkom bilo: Wissenschaft der Ideen), to jest, nauke o osjetima (senzacijama), na odnosima i spajanjima kojih gradi se čitava naša spoznaja preko mozga kao svog organskog centra. Na fiziološko-psihološkoj osnovi ta je filozofija — »ideologija« imala da bude kritika metafizike i radikalno senzualističko interpretiranje svih duhovnih nauka (etike, politike, odgoja i t. d.).

Ta se grupa filozofa i aktivno politički eksponirala u revolucionarnim zbivanjima onog vremena, i sa svojim opozicionim stavom i kritikom cezarističkih Napoleonovih poteza došla s njime u oštar sukob, koji je doveo dotle da je Napoleon čak raspustio Akademiju nauka, u kojoj su ti filozofi i naučenjaci bili ondašnji glavni predstavnici. Tek iz tog sukoba rodilo se novo značenje pojma ideologije onog časa, kad je Napoleon, i suviše okupiran svojim poslovima, politikom i osvajanjima, i ne-

¹ Kod nas je tom problemu posvetio pažnju dr. Ljubomir Živković u svom posebno štampanom članku pod naslovom »Što je ideologija? (Jedan prilog teoriji ideologije)« — Ljubljana, 1939.

² O problemu ideologije u vezi s problemom alijenacije pisali su donekle francuski marksistički teoretičari. Tako na pr. R. Garaudy u jednom članku u »La pensée« (1947). Zatim Henri Lefebvre u svom djelu »Critique de la vie quotidienne« (Grasset — Paris, 1947), August Cornu »Essai de critique marxiste« (Ed. Sociales, Paris, 1950) i dr.

³ Vidi na primjer: Karl Mannheim »Ideologie und Utopie« (Verlag von Fr. Cohen, Bonn, 1930).

majući vremena za diskusiju s njima, nazvao tu grupu filozofa u posprdom, prezirivom, negativnom smislu — »ideolozima«. Osnovni sadržaj, koji je izrečen tim nazivom mijenja se, dakle, u smislu obezvređenja protivnikova mišljenja i stava. To obezvređenje nije samo političko, već se tu isto tako radi o negiranju vrijednosti, valjanosti, ispravnosti, istinitosti mišljenja protivnika, to jest u krajnjoj liniji njegove spoznajne, idejne pozicije. Ono što protivnik tvrdi, nije točno, nije istinito, lažno je, dakle, upravo ideološko.

Međutim, na tom stupnju ideološko još ne predstavlja neku problematiku. To je još uvijek samo vrijednosno — negativno određenje, koje ne vodi računa o mogućim konsekvencijama iz svog stava. Problem ideološkog tu je tek postavljen određenjem njegovog osnovnog smisla. Taj osnovni smisao pojma ideologije, kao iskri-vijene, lažne svijesti, trebao je da se produbi i proširi, da dobije širu historijsku platformu, na kojoj će se pokazati kao odlučujući, pa prema tome da prijede okvire čisto političko-moralnog područja, u kojem je rođen, a čemu je tendirao već svojim osnovnom postavkom.

Taj su posao obavili Marx i Engels. Ali u njihovim je djelima pojam ideologije izrastao u jednu historijski sasvim novu i kvalitativno višu teorijsku poziciju, koja je otvorila perspektivu jednog specifičnog, historijski-kritičkog sagledavanja ljudske misli, spoznaje i života uopće.

Neophodna pretpostavka za razvitak te nove teorijske, filozofske koncepcije bilo je prije svega revolucionarno zbivanje i previranje koncem XVIII. i početkom XIX. stoljeća, koje je ukazalo na osnovna društvena protivurječja posebnih grupnih i klasnih interesa, koji se u revoluciji sukobljavaju, a to je sa svoje strane uvjetovalo i omogućilo jedno novo gledanje na stvarnost oko sebe. Francuska revolucija, naime, nije značila samo društveno-ekonomski i politički prevrat, već je donijela sa sobom i određeni misaoni, duhovni i spoznajni prijelom, koji se, dakako, u samoj Francuskoj i ostalim zemljama manifestirao na različite načine, već prema ekonomskim, društvenim, političkim i kulturnim prilikama i uvjetima života u tim zemljama. Osnovno misaono dostignuće, međutim, koje je neposredno ili posredno vezano uz politička zbivanja i događaje tog vremena, a koje je izvršilo presudan utjecaj na filozofiju i nauku revolucionarnog i postrevolucionarnog razdoblja, jeste *doživljaj historijskog*, u kojem i preko kojeg se došlo do spoznaje o historičnosti svijesti, duha, misli, ideja (u Njemačkoj — koja iz specifičnih historijskih uvjeta samo misaono, teorijski anticipira svoju historiju — njemačka klasična filozofija i romantici, za vrijeme i poslije Napoleonovskih ratova, koji su uvjetovali buđenje nacionalnog osjećaja i svijesti, zatim Feuerbach, Strauss i drugi), a onda i do pojma klasnih interesa (u Francuskoj: Saint Simon, historičari iz doba Restauracije — Guizot, Mignet, Thierry i drugi).

To historiziranje vlastite (a onda i opće svjetske) misaone, idejne i spoznajne pozicije vrši se tu još apstraktno i neodređeno (u oblicima »narodnog duha«, »nacionalne svijesti i volje«, »svjetskog duha« i t. d.), ali je i na taj način, a posebno u Hegelovim epohalnim djelima, stvorena nužna i neophodna osnova za produbljenje problema ideologije. Međutim, da bi ta apstraktna historijska svijest postala ideološkom, bio je potreban još samo jedan korak dalje. Jer, kao što ćemo vidjeti, ideološka je pozicija do kraja provedeno i konkretizirano historiziranje, to jest naučno objašnjenje klasno-historijske uvjetovanosti društvene svijesti i spoznaje. Društvenom diferencijacijom, nošenom konkretnim historijskim zbivanjima, apstraktni oblici historizirane svijesti pretvaraju se u klasnu svijest i pojavljuju se sada kao klasna ideologija, i time se ulazi u osnovu ideološke problematike.

Osnovni smisao pojma ideološkog jeste, kao što smo vidjeli u Napoleonovoj izjavi, dovođenje u sumnju ispravnosti, istinitosti idejnog, misaonog stava protivnika. Kriterij takvog obezvređenja jeste neposredna politička praksa posmatrana s vlastite političke pozicije. Ali sama priroda političkog relativira tu poziciju i ona se kreće u krugu ograničenih određenja i postulata. Irealnost mišljenja protivnika ostaje na taj način otvoreni problem upravo stoga, što određena, bilo koja politička pozicija ne može biti opravdana iz same sebe. To opravdanje ona mora naći, dakle, izvan sebe, u onim momentima i faktorima, koji je zapravo određuju i omogućuju. Time se politička svijest pretvara u društvenu (kao što se politička revolucija nastavlja u socijalnu) to jest u konkretnu klasnu svijest, u klasnu ideologiju. Klasni interesi javljaju se tako kao osnovna determinanta ne samo političke akcije, nego i idejne pozicije uopće.

Klasna je pozicija, međutim, samo posebna pozicija, i ona sama sobom ne iscrpljuje totalitet društvenog zbivanja. A baš ta determinirajuća posebnost, koja predstavlja samo parcijalno postojanje i postajanje, to jest društveno-historijski ograničeno, u sebi zatvoreno i polovično participiranje na bitku, uvjetuje sa svoje strane jedan društveno ograničen ugao sagledavanja totaliteta, specifičnu klasnu svijest, koja je nužno funkcija jednog historijskog, društvenog položaja. Taj je položaj sadržajno — predmetno procesualan, iscrpljiv, te traži i ima svoje konkretno prostorno i vremensko određenje. Budući da je historija ono događanje, u kojem društvena, ljudska aktivnost, praksa, stvara svoju stvarnost, svoj svijet i sebe u njemu određuje, historijski se, vremensko-prostorni (praktički, aktivni, proizvodni, klasni) položaj subjekta (bio to pojedinac ili grupa ili klasa, sloj i t. d.) postavlja kao odlučujući u tom zbivanju, i on se pokazuje kao suštinski momenat ideološkog.

Na tom stupnju pitanje realnosti i irealnosti našeg mišljenja, u ideološkom aspektu, nije više pitanje uzajamnog negiranja političke, a u vezi s tim idejne pozicije protivnika. Pojam ideološkog od političke, strančarske, neposredno praktičke parole postaje *historijsko-socijalna kategorija*, koja u spoznajnom vidu označuje i određuje poseban tip svijesti, određeni način mišljenja, historijski i klasno-društveno uvjetovan. Pojam ideologije postavlja pred nas, dakle, jednu određenu *strukturu svijesti*, koja implicira jedan kvalitativno novi logički, spoznajno teorijski, ontološki i sociološki problem.

Nova teorijska koncepcija, koja se tako razvila iz jednog političko-idejnog stava (čiji vrijednosni momenat i dalje djeluje u svakodnevnom praktičkom zbivanju i klasnim sukobima), treba dakle da pokaže svu složenost, uzajamnu povezanost i uvjetovanost svih onih materijalnih i društvenih elemenata i determinanti, koji rezultiraju u specifičnim misaonim, spoznajnim, duhovnim i opće kulturnim tvorevinama i oblicima konkretne historijske situacije. Na taj način dolazi do odlučnog izražaja kritička *metodološka funkcija pojma ideologije*, koja omogućuje i zahtijeva, da se sa današnje historijsko-društvene, proletersko-revolucionarne, praktičke i teorijske pozicije izvrši totalna kritička, analitičko-sintetička revizija društvenih i misaonih tvorbi svih povjesnih razdoblja, društvenih struktura kao i pojedinih slojeva, grupa i klasa i njihovih idejnih izraza u jednoj sociologiji ideoloških oblika. U tom smislu mi govorimo o ideologiji nekog vremena, društva, klase i t. d., kao o društvenoj spoznaji stvarnosti, koja se manifestira u posebnim oblicima ljudske duhovne aktivnosti (to jest u politici, državi, pravu, filozofiji, moralu, umjetnosti, religiji, društvenim ustanovama svih vrsta i t. d.) dakle onim oblicima, koji sačinjavaju jedan od konstitutivnih momenata procesa historijskog razvitka.

Upravo zato na tom stupnju naučne sociološke interpretacije ideološkog fenomena i njegove historijske uloge, gdje se radi o konkretnom objašnjavanju dru-

štvene uvjetovanosti svijesti i otkrivanju uvjeta, uzroka i osnove misaonih i spoznajnih deformacija, izvrtanja, mistifikacija, stagnacija, historijskih besperspektivnosti i bespredmetnosti, lutanja i vraćanja na stare i preživjele pozicije i t. d., svako vrijednosno, moralno, osuđujuće, verbalno, dogmatsko i shematizirajuće stanovište gubi svoj naučni *raison d'être*, jer upada u apsolutiziranje i ideologiziranje svoje vlastite idejne, misaone pozicije, koju zapravo treba da objasni.³

Marksistički *antiideologizam*, prema tome, nije jednostrano odbacivanje postojećeg i činjeničnog, već napor za kritičkim iznalaženjem istinskih spoznajnih historijskih dostignuća, koji bi pokazao pravi racionalni *kontinuitet spoznaje* od prve ljudske misaone manifestacije do naših dana. Upravo stoga pojam ideologije kao opći metodološki, antiideološki stav marksističke kritike omogućuje i zahtijeva, da se u tom vidu historija filozofije (kao i spoznajne, naučne misli uopće) podvrgne *kritičkom razlučivanju ideološkog od naučnog*, u kojem se klasno ideološko pokazuje kao historijski nužna forma progresivnog razvitka naučne misli. U tom se smislu onda i borba materijalizma i idealizma kroz historiju javlja u drugom osvjetljenju, o čemu ćemo nešto reći kasnije.

Iz svega dosada rečenog proizlazi:

Pojam lažne, krive svijesti, proizšao iz jednog vrijednosnog, političkog stava prema protivniku, postavljen i razvijen na konkretnoj historijskoj osnovi, javlja se kao problem klasne ideologije. Ideološka je svijest funkcija jednog historijskog, društvenog položaja, situacije, čijim vremensko-prostornim određenjem pojam ideologije postaje historijsko-socijalna kategorija, koja označuje određenu posebnu strukturu svijesti. Time se postavlja kvalitativno novi ontološki, spoznajno-teorijski i sociološki problem, u kojem dolazi do izražaja metodološka funkcija pojma ideologije u jednoj sociologiji ideoloških oblika. Osnovno pitanje tako postavljene problematike jeste društvena uvjetovanost svijesti i spoznaje. Ta antiideološka pozicija, svojim kritičkim razlučivanjem ideološkog od naučnog na spoznaji, ukazuje na one pozitivne momente u spoznajnom historijskom procesu, koji konstituiraju pravi racionalni kontinuitet spoznaje. Na taj je način pojmom ideologije postavljena specifična problematika, koja se istovremeno javlja kao predmet konkretnog proučavanja i kao teorija o tom predmetu, to jest o posebnoj ideološkoj strukturi svijesti.

II.

Problem koji se postavlja kao predmet proučavanja te teorijske pozicije jeste sama ideološka svijest i spoznaja. Pitanje je, naime, što je to ideologija, kakav je karakter ideološke svijesti, koji su uvjeti njezina postanka, njeni materijalni nosioci, kako ideološka svijest nastaje, koje je njezino značenje i društvena uloga i t. d., jednom riječju, postavlja se pitanje o suštini ideološkog uopće.

Treba odmah naglasiti, da je problem ideologije jedan od momenata problema alienacije.

Kako je svijest, spoznaja, društveni fenomen, govoriti o pojmu ideologije znači govoriti o problemu otuđenja čovjeka, to jest o onim društvenim odnosima i uvjetima života, koji tu otuđenju, iskrivljenju, deformiranu, razdvojenju ideološku svijest omogućuju, određuju i formiraju. Jer ideologija je otuđenje čovjeka na planu njegove svijesti i spoznaje. To se ideološko otuđenje, kao proizvod, rezultat i jedan od

³ Utoliko pojmovi: buržuj, malogradanin, dekadencija i t. d. imaju ne moralni, vrijednosni, negativni smisao i karakter, već su to objektivno-društvene, naučno-sociološke kategorije, koje određuju i označuju jednu historijsku poziciju i stupanj u društvenom razvoju čovjeka.

momenata realnog, društvenog, praktičkog otuđenja čovjeka, odvija u dva smjera: s jedne strane ono se manifestira u teoriji, to jest u različitim ideološkim filozofskim, naučnim i t. d. oblastima i sistemima, a s druge strane kao svakodnevno otuđenje prosječne ljudske svijesti. To su, međutim, dva aspekta u osnovi jedne i iste problematike. Jedan momenat pretpostavlja i uključuje drugi i uzajamno se međusobno uvjetuju, jer pred sobom imamo uvijek jednu historijski određenu klasnu strukturu svijesti.⁴

Centralni momenat ideološke problematike, to jest osnova, koja ideološku svijest omogućuje i uvjetuje, jeste mjesto, položaj subjekta u socijalnom prostoru, odnosno njegova klasna određenost. Upravo ta društveno-historijska uvjetovanost svijesti i spoznaje pokazuje se kao određujuća u postanku i formiranju ideologije. Klasna situacija, ili konkretnije društvena podjela rada, koja određuje konkretni društveni položaj ljudi u procesu proizvodnje, pa prema tome specifičnu materijalnu, interesnu, društvenu, proizvodno aktivnu, a onda i ideološku poziciju, jeste osnovna determinanta ideoloških fenomena. Budući da društveno biće, dakle, određuje svijest ljudi i njihovu spoznaju, postavlja se prije svega pitanje o karakteru društvenog bića. Društveno biće čovjekovo nije prosta prirodna datost, već njegov proizvod, čovjekov svijet, modificirana priroda. Čovjek prirodnu i društvenu datost očovječuje, humanizira, stvara svijet svog ljudskog postojanja i sebe u njemu opredmećuje. Historija je taj medijum, u kojem se čovjek u svom aktivnom, proizvodno-praktičkom procesu jedini s prirodom, i čovjekova priroda jeste historizirana priroda. Historija čovjeka jeste historija njegova odnosa s prirodom, realna osnova koja rađa i uvjetuje sve njegove ljudske manifestacije. Praktička, društvena, proizvodna moć jeste njegovo društveno biće, jeste njegovo određenje kao čovjeka. Mijenjajući prirodu, čovjek stvara i mijenja samoga sebe i jedino u tom procesu njegova aktivnog, preobražavajućeg, stvaralačkog ispoljavanja, sebe samoga spoznaje.

Čovjek može sebe vidjeti i spoznati samo u drugome, u onome što stvara, što ga kao po njemu stvoreno okružuje, što sačinjava njegov ljudski svijet, to jest u svom proizvodu. I drugi čovjek je njegov proizvod, kao što je i on proizvod drugog čovjeka. On dakle spoznaje sebe ne neposredno, nego posredovano. Ali njegovi vlastiti materijalni i duhovni proizvodi, njegovi vlastiti društveni odnosi otuđuju se od njega i osamostaljuju, poprimaju oblike njemu stranih sila, koje on ne može više da kontrolira i da ih shvati kao svoje djelo i realnu osnovu svoga života. Njegov svijet i on sam dobivaju fantastične oblike i njegova realna i nužna posredovanost pretvara njegove ljudske odnose sa svijetom u osamostaljeni svijet bića, koja za sebe egzistiraju. Čovjekova društvena ljudska moć postaje njegova nemoć, koja se manifestira u pokoravanju svom vlastitom proizvodu. Kreator svog ljudskog svijeta pretvara se u roba vlastitih svojih kreacija, koje kao fantazmagorije dobivaju antiljudski karakter.

Istinska posredovana aktivnost stvaranja svog svijeta i sebe u njemu pretvara se u lažnu posredovanost misli, koja kao osamostaljena oblast postaje jedini i isključivi aspekt njegova ljudskog ispoljavanja i jedino njegovo određenje kao čovjeka, po kojem se on »razlikuje« od bitka i svog ljudski modificiranog, humaniziranog svijeta, pa prema tome i od sebe samoga. (Homo sapiens).

Totalitet čovjekovih ljudskih manifestacija i njegove aktivnosti sagledan je na taj način samo u vidu proizvodnje misli, koja ovako hipostazirana, apsolutizirana, odvojena od svog realnog subjekta, sama postaje subjekt-stvaralac i čovjeka i svi-

⁴ Ista svijest, koja stvara najsublimnije filozofske sisteme, gradi brodove rukama radnika. (Marx).

jeta, i najzad njegova opća zakonitost (um, logos, ideja, svijest uopće, apsolutni duh, vrijednost, bog, demiurg stvarnosti).

Proces stvaranja te krive slike njegovih odnosa sa svijetom omogućen je i olakšan time, što je čovjek svijesno biće i što je svaki njegov praktički akt prožet i modificiran sviješću, pa svijest, misao, mišljenje, spoznaja, preuzima na sebe ulogu totalnog odnosa, postajanja i postojanja čovjeka i svijeta i njegova preobražavanja, i takvim se ljudskoj svijesti prikazuje. Proces općeg, totalnog, svestranog, aktivnog komuniciranja društvenog čovjeka i bitka kroz historiju i u historiji, jedno određeno ontičko događanje, u kojem bitak po sebi postaje bitak za nas (za čovjeka), to jest njegovim predmetom, javlja se isključivo kao parcijalni, mistificirani odnos subjekt-objekta, u kojem subjekt, (svijest, mišljenje) određuje bitak ili ga stvara (u oblicima idealizma), ili je svijest, mišljenje prosti registrator, »odražavalac« aktivnog razvoja, kretanja bitka, koji na taj način, nasuprot kontemplaciji pasivnog »ogledala«, svijesti, postaje ustvari subjekt, reducirajući aktivnost svijesti na prosti epifenomen (u vulgarnom, mehanističkom, kontemplativnom materijalizmu).

Upravo u tom i takvom procesu ideologiziranja dolazi do odlučnog izražaja uloga društvene podjele rada, koja, diferencirajući ljudsku djelatnost, uvjetuje i specificira posebne oblike ljudskog postojanja i aktivnosti (moralnog, estetskog, političkog, filozofskog i dr.), pa se jedna posebna društvena pozicija sagledava i tretira u smislu jedine moguće egzistencije i oblika života, koji se onda proglašavaju općim i jedino vrijednim. Već opća društvena podjela rada na materijalni i duhovni jeste onaj momenat, koji u procesu proizvodnje konstituira posebno participiranje na bitku, uvjetujući specifičan ugao sagledavanja stvarnosti. Čovjek misli uvijek jednu određenu predmetnost, koju je aktivnim zahvatom u bitak kreirao, prisvojio i očovječio. Ali je to participiranje uvijek konkretno, historijski određeno, klasno-društveno ograničeno, predmetno usmjereno. Svijet zanatlije nije isti kao svijet seljaka, konkretna predmetnost trgovca nije predmetnost naučenjaka i pjesnika, interes i potreba radnika nisu identični s interesima i potrebama industrijalca i t. d. i t. d. Ako, dakle, netko proizvodi samo misli (ideolozi) onda će mu i misaoni proces biti njegova jedina osnova i veza sa svijetom, jedino područje njegova djelovanja, postupanja, ispoljavanja i života uopće, jedina predmetnost, glavni interes i potreba. On će u njemu vidjeti jedinu zakonitost sebe i svijeta i svojih odnosa sa svijetom, polaznu i završnu točku i svrhu samome sebi, svoj pravi i jedini raison d'être. Posebnost jedne društvene historijske pozicije ne iscrpljuje se, dakle, samo u sociološkom aspektu, već je ona ontološki fundirana. Biti društveno, historijsko biće, znači prisvajati svoj svijet uvijek s jedne određene pozicije u prostoru i vremenu, znači ovladavati stvarnošću u skladu sa svojom historijskom praktičkom mogućnošću, to jest biti uvijek na određenom, konkretnom, predmetnom stupnju svog vlastitog društvenog, historijskog kretanja.

Društvena snaga i mogućnost čovjeka jeste, dakle, on sâm i obratno. Ali društveni uvjeti života, u kojima čovjekova djelatnost, aktivnost, proizvod poprimaju oblike privatnog vlasništva, prisiljavaju da se gubi suštinska veza, koja bi trebala da potvrdi društveni karakter čovjekova djelovanja, postojanja i života. Taj društveni karakter proizvodnje i zadovoljavanja ljudskih potreba u klasnoj situaciji, u kojoj je realan čovjek nužno privatnik, posebno biće, nije nikako evidentan, jer proizvodi čovjekova rada nisu proizvedeni neposredno od čovjeka za čovjeka, već su samo potvrđenje jedne ograničene, privatne egzistencije, čiji interes nije neposredno interes drugoga. Stoga se istinska društvena veza, pojavljuje ljudima kao njihova samo spoljašnja, apstraktna veza, jer to i realno jeste, u kojoj jedino dolazi i može

doći do samosvijesti pojedinih samostalnih individuuma, u apstraktnim, od njih otuđenim oblicima države, religije, politike, prava, morala i t. d. Ti ideološki oblici igraju tako ulogu posrednika između čovjeka i njegova istinskog društvenog života, između posebne, pojedinačne, privatne realne egzistencije i društvenog bića, to jest općeg, neposredno ljudskog postojanja, oni su posrednici između čovjekove potrebe i zadovoljavanja te potrebe, između čovjeka i njegove slobode. Upravo zato sva ljudska nastojanja, ciljevi, perspektive, želje, stremljenja, sve čovjekove materijalne i duhovne manifestacije, svaki i najdublji, najiskreniji, najljudskiji intimni odnos čovjeka sa svijetom, na svim područjima njegova djelovanja, poprimaju nužno, izopačene, od njega otuđene, neprijateljski apstraktne, antihumane, dakle, upravo ideološke oblike, koji predstavljaju na svoj način specifičnu ograničenost i danak jednom realnom, ljudski degradiranom »homohominilupus« postojanju i društvenim odnosima. Ideološka je svijest tako posljednje pribježište i utočište, simptom ljudske fiktivne nedruštvenosti, transcendentnost čovjekova života, apstrakcija njegove istinske ljudskosti. Ona je nesretna »realizacija« njegovih iluzija, imaginarna nadoknada njegove sreće, život postavljen na glavu.

Prema tome, ta protivurječnost između pojedinačne, privatne, u sebe zatvorene egzistencije i društvenosti čovjekove kao njegove suštine, jeste ona društvena materijalna osnova, na kojoj se izdiže, idealna nadoknada u obliku ideologije, kao specifične svijesti i spoznaje posebnih društvenih grupa, staleža, klasa, slojeva, cehova i t. d.⁵ Svaka takva posebna realna egzistencija čovjeka jeste samo utoliko društvena, ukoliko je nužno ekonomski, proizvodno, interesno upućena na drugu i o njoj ovisna u različitim oblicima života. Ali to je samo prosta činjenica egzistiranja u jednoj društvenoj zajednici, koja kao cjelina ne predstavlja, kako za posebne grupe koje tu cjelinu konstituiraju, tako ni za svakog pojedinca neposrednu društvenu vezu, u kojoj bi se on osjetio i spoznao, pa prema tome i živio u tom smislu, kao direktno društveno biće.

Da bi, dakle, došlo do povezanosti među ljudima, do pravog odnosa među njima, mora historijski promatrano, nužno postojati neki medium, spona, sredstvo, koje se, da bi ga takvim shvatili, javlja prije kao nešto što postoji izvan njih, na vanjski način, spoljašnje. Oni se moraju izvući iz svoje prvobitne kolektivne, prirodne, životinjske začahurenosti i shvatiti tu svoju povezanost kao vanjsku vezu. Utoliko su ideološki oblici države, prava, religije, politike, morala i t. d. nužni historijski oblici, u kojima se ljudska društvena neposrednost i povezanost javlja kao čista apstraktna posredovanost, nasuprot nižem stupnju prvobitne, pradrustvene, prirodne apsolutne neposrednosti, uronjenosti u prirodu i njene oblike. Prava ljudska društvena neposrednost jeste, dakle, negacija te apsolutne, apstraktne, ideološke posredovanosti društvenog života čovjeka, i rezultat je maksimuma posredovanosti društvenih odnosa. Istinska neposrednost u kojoj će se sâm čovjek realizirati i osjetiti kao medium, kao jedina stvarna veza među ljudima, dakle kao unutrašnja, osvojena, a ne vanjska, nametnuta, ideološki izvrnuta veza, jeste posredovana neposrednost. Tek tu se čovjek javlja kao suštinski momenat sebe, kao društveno biće, dakle upravo kao čovjek, čiji su društveni odnosi njegovo djelo, njegovo određenje, njegov istinski život, njegova direktna ljudska univerzalna manifestacija.

⁵ »Pojedini individuumi obrazuju jednu klasu samo onda, kad imaju da vode opću borbu protiv koje druge klase; inače sami uzajamno stoje u konkurenciji neprijateljski jedan prema drugome«. (Marx).

Međutim, tako dugo dok pojedinačni, realni, intimni interes čovjeka nije istovremeno opći interes, interes društva i zajednice kao cjeline, i obratno, dok opći interes ne predstavlja mogućnost društvene manifestacije svakog pojedinca, već mu se suprotstavlja kao nešto strano, tuđe, nad njim i protiv njega, tako dugo se nad svim tim posebnim i pojedinačnim oblicima egzistencije izdiže i stvara isto takva posebna egzistencija ideoloških tvorevina, koja kao simptom ljudske podvojenosti, lišenosti pravog društvenog kontakta, to jest privatnog⁶ postojanja čovjeka, predstavlja samo iluzoran, imaginaran, izopačeni društveni odnos (na primjer prividnu zajednicu u obliku države, i ideelno prevladavanje protivurječnosti, koja postoji između onoga što jeste i onoga što bi trebalo biti. Pa kao što je apsurdno da čovjek postoji kao kmet, feudalac, aristokrata, trgovac, proleter, kapitalist i t. d., isto je tako apsurdno, a to upravo izlazi nužno iz tih posebnih oblika njegove egzistencije, da on postoji kao političar, pravno lice, religiozno biće, moralna osoba i t. d., jer to nisu njegova određenja kao čovjeka, već otuđenja njegove društvenosti. Totalitet njegovih ljudskih manifestacija parcijalizira se u posebnim ideološkim oblicima, koji poprimaju vid samostalnih bića, koja kao pravne norme, moralne kategorije, političke vrednote i principi, filozofske ideje, državni oblici, religiozne utvare i t. d. sa svoje strane određuju, ograničavaju i sankcioniraju svaki mogući realni oblik života čovjeka.

Tragika je čitavog tog procesa otuđenja čovjeka, ideologiziranja i apsolutiziranja posebnih oblika njegove egzistencije, međutim, u tome, što čovjek te otuđene oblike svog postojanja smatra svojom, pravom ljudskom prirodom. Oni su rezultat jednog izopačenog svijeta, proizvod njegovih misli, izraz njegove bijede, projekcija u zamišljeni svijet njegovih mogućnosti i nemogućnosti, kompenzacija za život, koji se nema. Čitav je čovjek obuhvaćen i pod vlašću svog vlastitog proizvoda, on je tu dat, ti ga oblici života konstituiraju kao konkretnog individuuma, on nema drugog načina postojanja. Nije stoga čudno, što mu konkretna egzistencija, koja je u najoštrijoj suprotnosti s onim, što bi trebalo da on bude, to jest direktno društven čovjek, izgleda kao ono što on jeste, kao njegovo suštinsko određenje. Tako se događa da se posebni, ograničeni, parcijalni oblici individualne i društvene manifestacije, kao izraz određenih interesa, podižu na princip, koji je onda postavljen i shvaćen kao jedina svrha, smisao, ideal i zadatak, jedina i prava garancija svakog postupanja, djelovanja i društvenog odnošenja uopće, a upravo to je suštinski momenat ideologije. Da li se ta ideološka svijest javlja u vidu jednog filozofskog, pravnog, etičkog, estetskog, teološkog i t. d. sistema, doktrine, teorije ili kao prosječna svakodnevna ljudska praktička svijest, to je tu, kao što smo već napomenuli, irelevantno. I jedna i druga imaju iste uvjete, komponente i proces svoga postojanja.

Međutim, dok prosječna ideološka svijest predstavlja oblik jedne konkretne društvene, klasne, posebne protivurječne egzistencije, svaki ideološki sistem (filozofski, pravni, etički, estetski i t. d.) implicira u sebi istovremeno težnju i nastojanje, da se te društvene, ljudske, intimne protivurječnosti, koje svakodnevno razdiru čovjeka, spoznaju i prevladaju u smislu njihova rješenja i oslobođenja čovjeka. Ta imanentna tendencija ljudskog osmišljavanja života, koja se na svoj način javlja u svakom ideološkom obliku, predstavlja krajnji napor i borbu da se makar ideelno dođe do svijesti o sebi kao društvenom biću. U kom se god obliku javljao, pa i ukazujući na sebe kao simptom krajnje degradacije i dehumanizacije društvenih uvjeta života iz kojih je nikao, pa prema tome i sam izopačen, taj je napor, u svojoj stvarnoj tragici, i možda upravo stoga, pozitivan momenat ideologije. Svaka je,

⁶ privatus = latinski: lišen čega (prave društvenosti).

dakle, kritika ideoloških izopačenosti nužno i prije svega kritika i analiza onih društvenih dehumanizirajućih prilika, situacija i momenata, koji takvu ideološku, mistificiranu, izvrnutu, razdrtu svijest omogućuju i uvjetuju. Stoga, objektivno promatrano, ideološka je svijest i spoznaja uvijek baš »adekvatan«⁷ izraz jednog određenog načina života, jednog društvenog stanja, kao simptom određenih mogućnosti i nemogućnosti konkretne ljudske manifestacije. Materijalni uvjeti života, uzeti u svoj svojoj širini i kompleksnosti, koji rezultiraju u određenim društvenim odnosima, ustanovama i oblicima egzistencije, jesu realna osnova, na kojoj se ideološki momenti formiraju i poprimaju oblike, koji na svoj način odgovaraju tim uvjetima života. Upravo zato svaka kritička pozicija, koja želi da bude ozbiljna, objektivna, konstruktivna i rješavajuća, jeste deplasirana istog časa kad, ne vodeći računa o stvarnim životnim uvjetima čovjeka i društva, u kojima se jedna ljudska egzistencija ispoljava, pliva po površini konkretnog zbivanja i traži rješenje ideoloških zastranjivanja u »drugoj«, isto takvoj ideološkoj oblasti.⁸ To znači kritizirati ideološke pojave ostajući na ideološkoj poziciji, ili drugim riječima vrtjeti se u zatvorenom krugu svoje vlastite svijesti. A da se time ne dolazi ni do kakva rješenja, nije potrebno mnogo dokazivati, i takve pokušaje prije ili kasnije opovrgava sama praksa.

Kritika ideologije jeste, prema tome, u osnovi kritika stvarnih društvenih protivurječnosti, ograničenosti i skučenosti materijalnog života. Marx je za jedno područje ideološke svijesti, religiju, klasično formulirao tu postavku: »Ukidanje religije kao iluzorne sreće naroda zahtjev je njegove stvarne sreće. Zahtjev da napusti iluzije o svom stanju jest zahtjev da napusti stanje, kome su iluzije potrebne. Kritika religije je, dakle, u ključu kritika doline suza, čiji je oreol religija.«⁹ Ali upravo zato što nije ideološka, to jest, što se ne iscrpljuje u oblasti svijesti, teorije, ideologije, marksistička je kritička pozicija utoliko naučna, realna i radikalna, što zahtijeva aktivni, praktički zahvat i revolucionarno ukidanje svih oblika degradacije i dehumanizacije čovjeka, dakle stvarno ukidanje ideoloških oblika otuđenja čovjeka. Oružje kritike treba da se pretvori u kritiku oružjem, a u oba slučaja ima to da znači stvarno mijenjanje postojećeg stanja.

⁷ Adekvatan u tom smislu, što je primjeren poziciji, koju izražava i čiji je proizvod, i što se uvijek može pokazati unutrašnja veza između materijalnog društvenog stanja i ideološkog sagledavanja tog stanja, u čemu se i sastoji društvena, klasna određenost i konkretnost jednog ideološkog oblika, pa prema tome i mogućnost njegove sociološke interpretacije.

⁸ Na primjer, klasična zabluda prosvjetiteljstva XVIII. stoljeća, pozicije u danom času progresivne i revolucionarne, koja je u borbi protiv srednjovjekovnog mračnjaštva, religije, crkvenog i teološkog tutorstva i feudalnog apsolutizma, vjerovala u svemoć razuma i, učinivši tu velik revolucionaran posao, religiju pobijala ateizmom i racionalizmom, ne videći ipak prave društvene korijene i uzroke religioznih maglovitosti i predrasuda i puteve njihova rješenja.

Ili kao kad se (što je često i kod nas slučaj) složena, kompleksna i ne baš tako jednostavna društveno-ekonomska i kulturna problematika sagledava isključivo u, recimo, pedagoškom, ili moralnom, ili političkom i t. d. aspektu, i na ta se područja prenosi pokušaj rješenja problema, ispuštajući iz vida stvarne osnove jedne određene društvene pojave ili anomalije.

Isto je tako netočno kad se, implicite ili eksplicite marksizam uopće ili filozofija (dijalektički materijalizam) identificira s ateizmom (i jedini smisao i zadatak filozofije vidi u pobijanju religije i borbi protiv nje), s kojim marksizam nema nikakve veze, ili jedino tu, što predstavlja ukidanje i prevladavanje, i religije, i ateizma.

⁹ K. Marx: »Uz kritiku Hegelove filozofije prava« (Rani radovi, »Kultura«, Zagreb, 1953).

Teorijska osnova tog zahtjeva za praktičnom izmjenom neljudskih društvenih okolnosti data je u postavci, po kojoj je čovjekov svijet njegovo djelo i koje prema tome treba da bude organizirano u skladu s onim, što čovjek po svojoj ljudskoj prirodi jeste, to jest podruštvljeno biće, totalan čovjek. Mijenjanje svijeta i sebe u njemu nije, dakle, isključivo pitanje teorije, pa se filozofija i nauke ne mogu iscrpljivati u deskripciji svijeta, već su one organ praktičkog zahvata u prirodnu i društvenu stvarnost, organ njenog mijenjanja.¹⁰

III.

Dosad smo tretirali pojam ideologije u njegovu suštinskom vidu, dakle, govorili smo o društvenoj svijesti i spoznaji, ukoliko se ona javlja kao ideološka, to jest izvrnuta, iskrivljena, izopačena, mistificirana, fetišizirana. Odredili smo je kao jedan od oblika čovjekova otuđenja, i nastojali ukazati na opće uvjete te otuđenosti i iskrivljenosti. Jasno je, i to treba naglasiti, da bi bila potrebna dublja i svestrana analiza, kad bi se htjeli pokazati svi mogući elementi, koji djeluju u formiranju konkretnog ideološkog oblika, jedne duhovne atmosfere, idejnih strujanja i borbi određenog historijskog razdoblja, sredine, prilika, situacija, društvenih grupacija u akciji i ideoloških sukoba, kao i posebnih uvjeta života jedne određene zajednice, u kojima određeni zadaci, potrebe, interesi, perspektive, mogućnosti i nemogućnosti dobivaju svoj specifičan ideološki izraz i oblik. Jedna bi takva sociološka analiza upravo na osnovu općeg pojma ideologije trebala voditi računa i uzeti u razmatranje sve konkretne oblike određenog načina života i njihovo uzajamno djelovanje, koji rezultiraju u općim duhovnim, kulturnim, ideološkim tvorevinama s jedne, i u prosječnoj ideološkoj svijesti s druge strane. Tu bi se pokazali od odlučujućeg utjecaja posebni momenti i oblici društvenih odnosa, kao tradicija, odgoj, ukorijenjene i predajom preneté predrasude i navike, ekonomska, društvena, kulturna, politička i dr. zaostalost, bijeda, neimaština, geografska izoliranost i podvojenost stanovništva uslijed ograničenog saobraćaja, heterogenost slojeva i stupnjeva razvitka jednog društva i miješanje, na primjer, feudalnih oblika života s najsuvremenijim i visoko razvijenim društvenim i kulturnim oblicima i t. d. i t. d. Sve je to predmet posebnog istraživanja, koje se, prirodno, ograničuje na jedno određeno područje ili na nekoliko posebnih problema. Ali to ne može ući u ovo naše opće razmatranje o problemu ideologije.

Međutim, u nastojanju da se što više istakne i naglasi osnovni karakter ideološke svijesti i spoznaje, čije već opće određenje postavlja specifičnu problematiku, mi smo nužno ispustili iz vida drugu, upravo spoznajnu stranu problema ideologije.

Već iz osnovne postavke marksističke spoznajne teorije, da društveno biće određuje svijest ljudi, a ne obratno, proizlazi činjenica o društveno-historijskoj uvjetovanosti spoznaje. To prije svega znači, da je ljudska svijest društven proizvod, a onda, da je to društveno određenje spoznaje uvijek historijsko, praktičko, predmetno,

¹⁰ Praksa, međutim, nije samo industrija, eksperiment, ekonomija, proizvodnja, već totalitet čovjekova postojanja, cjelokupnost njegovih manifestacija, njegovo suštinsko određenje. U tom je smislu na primjer jedna pjesma, ukoliko je istinsko potvrđenje jedne od čovjekovih sposobnosti ili potreba i intiman odnos sa svijetom, isto toliko praktička, koliko i jedan industrijski proizvodni proces ili sam proizvod predstavljaju teorijsko prisvajanje svijeta. Utoliko se spoznaja i njena realizacija, u bilo kojem vidu, uzajamno uvjetuju i nadopunjuju, ne idu jedna bez druge i konstituiraju jedan totalan proces ovladavanja stvarnošću, ljudskog oslobađanja i očovječenja.

to jest jedna konkretna uvjetovanost, ili prosto to, da svijest nije, kako kaže Marx, ništa drugo do svijesno biće.

Ali baš taj pojam društvene određenosti ili uvjetovanosti svijesti dovodi često do krive interpretacije, a onda, dakako, nužno i do krivih zaključaka, ili bolje, do nerješivih protivrječnosti, i to upravo stoga što se poistovjećuje s pojmom — determinacije. Društvena uvjetovanost svijesti i spoznaje nije isto, što i društvena determinacija svijesti i spoznaje. Društvena uvjetovanost označuje svojevrstu ograničenost, dakle historijsku, klasnu određenost svijesti, koja se javlja kao funkcija posebnog participiranja na bitku i predstavlja jedan od konstitutivnih momenata procesa, kako historijskog razvitka, tako i prisvajanja čovjekova svijeta, očovječenja prirode i čovjeka i neprekidnog ljudskog oslobađanja spoznavanjem i prevladavanjem nužnosti. Svijest i spoznaja igraju, dakle, baš kao društveno ograničeni ulogu jednog od osnovnih aktivnih elemenata prevladavanja te ograničenosti i anticipatora daljnjeg razvitka kretanja stvarnosti. Upravo u tom smislu može se govoriti o takozvanoj relativnoj samostalnosti razvitka svijesti i spoznaje, koja sa svoje strane revolucionarno zahvaća u stvarne uvjete života, preobražava ih i osmišljava, otvara perspektive razvitka, predstavlja samospoznaju konkretne društvene prakse i sama postaje praktičkom, pa prema tome ogromnom materijalnom silom društva. U totalitetu ljudskog prisvajanja svijeta i podčinjavanja čovjekovoj moći u djelatnosti, aktivnosti, radu, u kojoj iščekava neposredna sirova datost stvarnosti, svijest i spoznaja čovjeka odigravaju prvostepenu ulogu u stvaranju čovjekova svijeta i humaniziraju prirode. Ali se svijest baš kao takva, kao aktivni momenat, ne može apsolutno svesti na svoj materijalni ekvivalent. A pojam determinacije označuje upravo takvo reduciranje jednog spoznajnog kvaliteta na njegovu društvenu osnovu, u kojem se svijest javlja jedino kao popratna pojava u kretanju bitka, kao pasivni sekundarni pratilac, privjesak, epifenomen. To je koncepcija mehanističkog, kontemplativnog materijalizma, po kojoj svijest nastupa kao prosti promatrač i registrator objektivnog materijalnog zbivanja.

Ideološka se strukturiranost spoznaje javlja tako kao proizvod određene praktičke, društveno-historijske, klasne ograničenosti.¹¹

A momenti te ograničenosti jesu različiti: a) ili je to niski stupanj razvitka dotičnog društva, koji se manifestira u skućenim proizvodno-praktičkim, industrijskim odnosima čovjeka prema prirodi, pa prema tome i u zaostalim, ograničenim i nerazvijenim međusobnim društvenim odnosima na svim područjima života; b) klasna struktura društva, u kojoj je posebni (klasni, staleški, kastinski, grupni, cehovski i t. d.) interes pretpostavljen svakom drugom posebnom, dakle i općem interesu, i sam predstavljen kao opći društveni interes; c) ekonomska nerazvijenost, slabost, nesamostalnost, pa prema tome i politička nezrelost vladajuće klase, koja se ispoljava u ideološkim maglovitostima i idejnoj rasplinitosti i nejasnosti; d) obratna pozicija vladajuće klase u propadanju, u kojoj se njezini ideolozi angažiraju u apologetici postojećeg stanja, i kada se ideološki oblici upotrebljavaju u direktno političke svrhe u smislu idejne pomutnje i dezorijentacije, kao i držanja u kulturnoj

¹¹ Kao sistematizirana društvena (klasna) spoznaja stvarnosti, u kojoj su izraženi posebni društveni interesi, ideologija istovremeno predstavlja i prevladavanje svoje ograničene posebnosti (klasnosti) i tendenciju k općenitosti. U pojedinim revolucionarnim historijskim razdobljima, kad joj je materijalni i društveni nosilac klasa ili grupa, koja samim svojim historijskim položajem predstavlja budućnost društva i koja revolucionira postojeći poredak, ideologija te klase i stvarno predstavlja opći izraz težnji čitavog društva, to jest svih ostalih grupa, klasa i slojeva društva, koji se s njom bore protiv dotadašnje vladajuće klase i zastarjelog društvenog sistema.

i političkoj podčinjenosti druge revolucionarne klase i masa uopće; e) ustrajanje na jednoj historijski preživjeloj društvenoj, klasnoj poziciji (iscrpljenost historijskog sadržaja), vraćanje na stare, historijski prošle oblike, teme i sadržaje kao: 1. izgubljenost, 2. antitetički stav prema preživjelom, ali u već prevladanim oblicima. — Historijski preživjela društvena ili klasna pozicija nema više pozitivnih momenata u sebi, i zato ili tendira k novim društvenim oblicima života, ili tapkajući na mjestu ukazuje na sebe kao simptom te preživjelosti; f) uloga tradicije, ukorijenjenih i od pokoljenja na pokoljenje prenijetih predrasuda, praznovjerja, zaostalih običaja i navika, uloga odgoja, religije, klera i t. d.; g) ekonomska, kulturna i politička zaostalost, kao i teški materijalni uvjeti života, bijeda i neimaština, u kojima se izopačavaju svi »normalni« oblici društvenih odnosa; h) ratovi, nesređene i nesigurne društvene prilike kao i besperspektivnost i izgubljenost, koja slijedi iz takvih mutnih društvenih situacija; i) svi mogući oblici društvenog, političkog, vjerskog, nacionalističkog, imperijalističkog, porobljivačkog, policijskog, kulturnog i t. d. despotizma, tiranije i monopolizma, i svijesnog kočenja progresivnih snaga društva i naroda uopće, i t. d. i t. d.

Sve su to uvjeti ideološke izopačenosti, izvrnutosti, postavljenosti na glavu i mistificiranja.

Ideološki momenti na spoznaji javljaju se stoga ili stihijski, dakle, nesvijesno ili hotimice, svijesno. Ali uvjeti i uzroci tog ideologiziranja su uvijek isti. Prvi je slučaj određen jednom posebnom društvenom interesnom pozicijom, predstavlja njen izraz, samospoznaju jednog položaja i osnovu za konkretnu akciju. Međutim, jedna se teorijska, filozofska, misaona koncepcija može, što se često u historiji događalo, svijesno zamagliti, oviti u bezazlen veo, odjenuti u apstraktno ruho, izreći ezopovskim jezikom, dakle ideološki-izvrnuto »garnirati«, iz raznih razloga: oportunitizma, straha, izbjegavanja svih mogućih neprilika i neugodnosti, političkih posljedica, iz društvenih obzira, karijerizma, pa i iz borbe za goli opstanak i tome slično. Misao tu nužno poprima ideološke oblike, upada u konstrukcije, nategnute, apstraktne i nedorečene, i jedna sociološka analiza mora te momente uočiti i objasniti iz datih uvjeta života i konkretnih prilika, u kojima se jedna misao rađa, i odgonetnuti tu ideološku polovičnost i zamršenost, uočivši unutrašnju vezu i nužnost tih konstrukcija i svijesnih i nesvijesnih koncesija jednom vremenu, društvu, poziciji i situaciji. Ali i sama misao, bilo koji predmet ona zahvaćala, i da bi uopće bila misao, teorija, određena duhovna tvorevina, i pored sve svoje društvene i materijalne uvjetovanosti, ima svoje unutrašnje zahtjeve i konzekvencije, vlastitu logiku svog postavljanja, zasnivanja, razvitka, kretanja, koja nužno tendira određenoj sistematičnosti, zaokruženosti, oblikovanosti, (sve) obuhvatnosti, iscrpnosti područja, predmetnosti i problematike. I upravo tu se krije mogućnost (koja se toliko puta već tako realizirala) apstrahiranja od činjenica za volju ne više nužne sistematičnosti, nego sistema i konstrukcije, koji postaju sami sebi svrhom, da bi se svojom proizvoljnošću nametnuli živoj stvarnosti. A na taj način nužno dolazi do shematiziranja, ideologiziranja, apsolutiziranja, hipostaziranja, dogmatizma, idealiziranja, zaustavljanja kretanja i razvitka; gotovosti. Taj je proces nasilnog izdvajanja i apsolutiziranja jednog momenta stvarnosti (bilo prirodne, društvene ili duhovne) i podizanja na sverješavajući princip Lenjin okrstio idealizmom. Ali kako ćemo okarakterizirati iste takve pojave kod takozvanog mehanističkog, kontemplativnog, vulgarnog, biologističkog i kakvih sve još nema, materijalizma? Sve su to upravo ideološki momenti na spoznaji, bila ona materijalistički ili idealistički fundirana, usmjerena i oblikovana. Jer nema istine, misaone koncepcije, spoznaje, koja, historijski promatrano, i upravo

zbog svoje historičnosti (klasnosti), koja ovdje znači konkretnu ograničenost, ne bi bila data u određenoj ideološkoj formi. Stoga nije mnogo, ili bolje reći nije sve kazano time, ako se jedna teorijska filozofska, misaona pozicija nazove materijalističkom ili idealističkom, a još manje je u tom smislu borba idealizma i materijalizma jedini i isključivi zakon kretanja i razvitka misli i spoznaje kroz historiju. Pitanje je mnogo složenije, kompleksnije, i kod njegovih se rješavanja pokazuje puna metodološka vrijednost antiideološke, kritičke marksističke pozicije. Tek sa stanovišta pojma ideologije može se u jednoj sociološkoj analizi objektivno, historijsko-kritički razlučiti ideološko od naučnog u jednoj konkretnoj filozofiji, teoriji, naučnom sistemu, etičkim, estetskim i drugim učenjima i t. d., i doći do onih pozitivnih momenata u svakoj od njih (ukoliko postoje), koji predstavljaju jedan stvaran kvalitativno novi spoznajni momenat i napredak, koji se može pojaviti, i stvarno se u historiji filozofije i javljao tako, kako u oblicima materijalizma, tako isto i u oblicima idealizma. Zadatak se i sastoji upravo u tome, da se kako idealističke, tako i materijalističke koncepcije kroz historiju spoznaje (kao što su to uvijek Marx i Engels i činili!) podvrgnu temeljitoj kritici, koja bi, imajući u vidu naprijed navedene i sve ostale konkretne objektivne i subjektivne, društvene i individualne ograničenosti, pokazala sve one putove, napore, teškoće i nužna zastranjenja, kroz koja se ljudska aktivnost, iskustvo, misao i praksa probija u težnji da zavlada svijetom, da ga prisvoji, sebi potčini i idealizira.

U tom aspektu na isti način objektivna vrijednost, pozitivnost, progresivnost i razvitak misli i spoznaje nikako se ne iscrpljuju socijalnim porijeklom, društvenom ili klasnom pozicijom i pripadnošću, političkim opredjeljenjem, idejnim stavom i tome slično pojedinog mislioca, naučenjaka, filozofa kroz historiju.¹² A to proizlazi iz postavke da ne postoji, kao što je već rečeno, apsolutna determinacija svijesti, spoznaje i ljudske aktivnosti i jedna se misaona pozicija ne može nikada do kraja reducirati na svoju materijalnu osnovu i potpuno objasniti iz svojih materijalnih, društvenih, klasnih pretpostavki. Bio bi to najokorjeliji fatalizam i mistika, kad bi se društvena, klasna određenost interpretirala u smislu takve determinacije, u kojoj bi bili isključeni i iscrpljivali se svaka moguća djelatnost, postupanje i svijest, koji spoznajom historijskih nužnosti i položaja u danom času revolucionarne i progresivne društvene grupe ili klase ili vrijednosti općih ljudskih ideala, ne bi bili u stanju da se iskreno založe za njihovu realizaciju, prevladavši svoju klasnu ograničenost i socijalnu pripadnost.

IV.

Postavlja se pitanje, u čemu se zapravo sastoji aktualnost te ideološke problematike, o kojoj smo već na početku govorili, i u kojem se smislu, a posebno za našu današnju društvenu i kulturnu situaciju, pojam ideologije pokazuje rješavajući i od naročitog značenja? Odgovor na ovo pitanje mogli bismo, bar donekle, izvući iz samog ovog našeg prikaza. Ali dok smo s jedne strane nastojali ukazati na metodološku vrijednost i naučno-kritički karakter pojma ideologije, s druge strane treba

¹² Marx je, govoreći o položaju proletarijata, pisao: »... klasa, koju sačinjava većina svih članova društva i od koje proizlazi svijest o nužnosti jedne temeljite revolucije, komunistička svijest, koja se, naravno, može stvoriti i među drugim klasama pomoću uviđanja položaja ove klase...« (Njemačka ideologija — Rani radovi, »Kultura« 1953, str. 336. — podvukao M. K.).

naglasiti da pojam ideološkog stoji u centru marksističke humanističke problematike i predstavlja teorijsku osnovu za praktično rješenje problema čovjeka.¹³

Upravo ideološka pozicija, koja je u osnovi svojoj kritička, omogućuje da se u našoj današnjoj perspektivi izgradnje socijalizma teorijski zahvati sva složenost društvene i kulturne problematike i da se zaista radikalno ukaže na sav onaj ideološki (jer još uvijek klasni) balast, koji u svim oblicima našeg društvenog života, pa dakle i kulturnog zbivanja, predstavlja pravu kočnicu progresivnog razvitka socijalističke demokracije, i njena humanističkog sadržajnog obogaćivanja i osmišljavanja, dakle formiranja ljudskih, socijalističkih društvenih odnosa, u kojima će zaista jedino čovjek biti osnovna vrijednost, centar problematike, istinski smisao i prava svrha svekolike čovjekove praktičke i teorijske aktivnosti i manifestacije. Radi se naime o tome, da se u aspektu pojma ideologije povede nepomirljiva borba protiv svih onih momenata, pojava i oblika našeg društvenog života koji, subjektivno ili objektivno uvjetovani, na različite načine »podgrijavani« i raznim (često vrlo daleko od pojma ljudskog) sredstvima »njegovani«, svijesno ili nesvijesno, hotimice ili nehotice, samim svojim postojanjem stvarno atakiraju na sve ono, što makar još u klici ili već razvijeno, jeste pozitivno u našem sadašnjem zbivanju. Jedna takva analiza treba da pokaže gdje, kako i kada jedna društvena, politička, naučna, umjetnička, moralna i t. d. pozicija postaje mistifikatorskom, netolerantnom, monopolističkom, isključivom, dakle upravo ideološkom onoga časa, kada na sebe oblači ruho svetosti, nepogrešivosti, progresivnosti, pravednosti, demokratičnosti i tome slično, nastupajući, dakako, nužno i po logici komformizma i oportunitizma, parolama, koje s takvom pozicijom nemaju zapravo nikakve veze. Ideološka je, pa prema tome preživjela, u našim sadašnjim uvjetima svaka pozicija, koja ili prodaje rog za svijeću ili svijeću prinosi i polaže na oltar evidentnih neistina. Može, na primjer, netko u privatnom životu biti veći ili manji licemjer, on će kao pojedinačan slučaj postati prosto predmet za pokudu, izbjegavat će ga i tome slično, ali ako takva »vrlina« (po liniji »samoodržanja vrste« ili naprosto konkretne egzistencije ili boljeg »plasiranja«, ili iz bilo kojeg drugog razloga) postane »metoda« ophođenja, oblik društvenog odnosa, »kulturna« manifestacija, »teorijska« postavka ili objekt »umjetničke« glorifikacije, a sve to pod firmom socijalističkog i revolucionarnog, onda je to već ideološka pojava, i ne samo da društveno nije irelevantna, nego, što je ovdje još važnije, upravo je antipod pojmu socijalističkog.

Ideološka se svijest i razvija i plodno cvjeta na tom raskoraku posebnih i općih interesa i upravo je simptom te suprotnosti. Kao društvena pojava ona, dakako, ima svoje objektivne materijalne uvjete, koji je formiraju kao takvu i daju joj određen sadržaj i oblik. Ali s marksističke kritičke pozicije jedna takva spoznaja ne isključuje i potrebu da se i teorijski i praktički obračunava svakodnevno i nepomirljivo, kako s tim društvenim uvjetima, tako i s ideološkim izrazom i proizvodom tih i takvih uvjeta. Ako je nešto stihija i mistifikacija, onda to treba i pokazati, i reći

¹³ A problem čovjeka je mnogo kompleksniji, nego što se to tu i tamo postavlja. Smisao čovjekova egzistiranja u svijetu nije i ne će biti iscrpljen i riješen time, što će se pokazati realnost materijalnog svijeta, i što će svi ljudi jednoga dana biti u to uvjereni i živjeti u smislu tog saznanja. Činjenica je da materijalnost svijeta za prosječnog čovjeka (i to od njegova djetinjstva) nikad nije dolazila u pitanje, a to danas prestaje da bude problem i za same građanske filozofe, ukoliko se radi jedino o priznanju postojanja materijalnog svijeta van nas. A budući da realnost ovog svijeta ne negira, ustvari, nijedna religija, onda se ni zadatak filozofa ne može sastojati (i to jedino!) u spekulativnom naprezanju da se u borbi protiv religije ta realnost dokaže.

da je stihija i mistifikacija. U tome se i sastoji smisao ideološke borbe, i Marxova je velika zasluga što je pokazao, kako iza ideoloških paravana treba sagledati pravu suštinu stvari i stvarnu osnovu ideoloških pozicija i tvorevina.

U borbi za novo društvo i novog čovjeka kritika ideologije treba da odigra prvostepenu ulogu. Ona će tu ulogu odigrati, ako u borbi za čovjekovo oslobođenje svakodnevno bude ukazivala na momente, koji ga degradiraju i dehumaniziraju, na subjektivne i objektivne uvjete njegova otuđenja i na oblike, koji sputavaju svestrani ljudski razvitak njegove ličnosti. Vratiti čovjeka njemu samom, znači osloboditi ga svih laži i nebeskih i zemaljskih iluzija, utvara i imaginarnih ideala, i kao istinski ideal njegova života postaviti borbu za društvenog, očovječenog čovjeka. To znači osloboditi ga svih spona, koje ga čine robom njegovih vlastitih djela, misaonih tvorevina i institucija, koje su produkt nehumanih društvenih odnosa. Svaki prilog, u bilo kojem vidu i na bilo kojem području ljudske aktivnosti, izvršenju tog zadatka za nas mora biti i jest dragocjen. Utoliko je i problem ideologije, koji smo mi ovdje dodirnuli tek sa nekoliko strana, u tom smislu danas aktuelan.

Ko i stihija: se rasprosto voli; zrikati stihija; orodstveni; slab je i vani. Na nam. a fukta; y... na 195. h...;

Dalibor Brozović:

JEZIK I NACIJA

Suvremeni razvitak čovječanstva postavlja na svakom kontinentu nacionalno pitanje. Stvaranjem kapitalizma stupaju u Evropi na pozornicu povijesti nacije kao samostalni historijski faktori, kao snage koje skupa s ostalim pokretačima razvoja sudjeluju u zbivanjima. U prijašnjim društvenim uređenjima nije bilo nacija u pravom smislu riječi. Takve formacije kao antički Heleni ili Francuzi feudalnog doba nisu nacije u sociološkom smislu, i na takve se formacije ne može primijeniti termin »nacija«. Uobičajilo se takvim ljudskim skupinama s određenim značajkama davati naziv »narod«, što je dakako samo uvjetno razgraničenje značenja, jer i današnje nacije nazivamo narodima.

Kako nastaju nacije, najbolje možemo vidjeti na području Austrije i Ugarske u prošlom stoljeću. Tu se taj razvoj dađe pratiti u svakoj svojoj fazi i sagledati u svojoj kompleksnosti, iako ni izdaleka ne pokazuje sve forme nastajanja nacije. Danas se pred našim očima razvija ista, možda još refleksnija slika na indijskom polukontinentu. Tamo još nema oformljenih nacija, no one očigledno nastaju, i tu će se nesumnjivo u jednom novom obliku ponoviti austrougarski slučaj. Današnja se Indija može, uz stanovita ograničenja, usporediti s Austrougarskom prve polovice prošlog stoljeća. Imamo u oba slučaja veoma slične pojave kapitalističke centralizacije i feudalnog partikularizma, otpora gradskog elementa manjih nacija, slično narodnosno i jezično šarenilo, sličnu neujednačenost ekonomskog razvoja i t. d. No jasno je, da moramo u ovakvim paralelizmima uvijek imati pred očima i razlike što postoje na samim uspoređivanim terenima, kao i svjetske prilike u kojima se dva uspoređena procesa razvijaju, a te su prilike savršeno različite. No paralelizam u stanovitom opsegu ipak postoji i sigurno će se u ovom slučaju i dalje nastavljati — po mome će mišljenju baš u kapitalistički najrazvijenijoj, a sada podijeljenoj Bengaliji najprije popucati šavovi današnje Indije i Pakistana. U Indiji će mnogih etničkih skupina i skupinica i nestati, asimilirat će se, no u svakom će se slučaju indijski narodi razviti u nacije, koje će imati sve bitne značajke evropskih nacija, uza sve strukturalne razlike.

Mi ćemo ove termine (narod i nacija) u ovako određenom smislu radi praktičnosti i dalje upotrebljavati, ne ulazeći potanko u njihov sociološki sadržaj. Oni su uostalom u marksističkoj literaturi dosta jasno određeni, u teoretskom smislu nedovoljno samo što se tiče jezične strane, a to je baš ona materija što nas ovdje prvenstveno zanima. Tu stranu nacionalnog pitanja klasici — Marx, Engels i Lenjin — nisu dovoljno obradili. Zato je Staljin i mogao razviti svoje simplificističke i vulgarizatorske poglede na odnos jezika i nacije. Staljin je u dooktobarskom i prvom postrevolucionom periodu dao i pozitivnih priloga naprednoj misli baš u nacional-

nom pitanju, no njegovi su radovi u toj stvari još u samom početku opterećeni netočnostima o jezičnom faktoru nacionalnog pitanja. No nažalost su Staljinove postavke o naciji imale velik utjecaj na naprednu misao u svijetu, a imaju ga još i danas, pa čak ponekad i u nas, iako smo se mi na ostalim područjima već odavno oslobodili staljinističkog revizionizma.

Praktična je važnost odnosa nacije i jezika velika. Jezik je igrao stanovitu političku ulogu i u razdobljima kad još nije bilo nacija u modernom smislu riječi. U ratovima i socijalnim borbama, koje su u prošlim stoljećima obično primale vjersku formu, jezik je često oružje i napadaja i obrane. Arapski je jezik bio snažno oružje za širenje islama, koptska mu se i sirska crkva odupiru čuvajući koptski i sirski jezik. One su doduše jezičnu borbu konačno izgubile, koptska čak potpuno, ali armenska je crkva, na primjer, ipak uspjela sačuvati svoj jezik kao živi govor i tako u velikoj mjeri omogućiti stvaranje armenske nacije u prošlom stoljeću (dakako da tu nije odlučio samo jezik, još manje sama crkva). Borbe oko jezika i s pomoću jezika vide se i nakon pokrštavanja slavenskih naroda, one su veoma važne u doba reformacije i protureformacije. No to sve nisu bile nacionalne borbe, i jezik je tu ipak dosta sporedan. On će svoju pravu ulogu zaigrati tek stvaranjem građanske klase. Tu sad nastaje veliko šarenilo — građanska klasa postavlja jezik kao zastavu oko koje se ima skupljati nacija u nastajanju; jezik je sredstvo ekspanzije za buržoazije jednih nacija, sredstvo obrane za buržoazije (a ponekad i za feudalne i sitnoburžoaske elemente) drugih nacija. Taj nam je proces dobro poznat. On nije još ni danas potpuno završen u svim dijelovima Evrope, a na drugim se kontinentima tek počinje razvijati. On će se nastavljati i u socijalizmu, prolazeći kroz najrazličitije faze i zauzimajući najrazličitije oblike, sve dok na cijeloj zemlji ne bude uspostavljena nova nacionalna i jezična ravnoteža. I tko može danas reći, kakva će biti buduća nacionalna i jezična slika Indije, Kine, Afrike ili Južne Amerike? Kako bi se današnjoj nacionalnoj i jezičnoj slici Evrope začudio koji prosvijećen čovjek s prijelaza 18. u 19. stoljeće! U istoj se situaciji nalazimo i mi u odnosu na ostale kontinente. Današnju sliku Indije mi gledamo kao lingvistički kuriozitet, kongresisti tu vide samo t. zv. lingvističko, dakle tehničko pitanje, a ustvari tamo sazrijeva nacionalno pitanje. Istočne granice Indije i Pakistana postavile su stare snage (kolonijalna administracija, vjerska inteligencija, feudanci, profesionalni vojnici) i zato su te granice povučene po starom kriteriju — po religiji. Bengalska nacija u nastajanju bila je podijeljena, no nove snage — t. j. inteligencija, građanstvo (još uvijek pretežno trgovačko), radnici i obrtnici, omladina — zahtijevaju reviziju. Oni ne će da njihovu bogatu i razvijenu zemlju izrabljuju Delhi i Karachi, centri zemalja zaostalih od njihove. Kad se zasad nezainteresirane seljačke mase pokrenu, stvar će se riješiti. I u ostaloj se Indiji svadaju, jug zahtijeva da se federalizam preuredi na jezičnoj (čitaj: nacionalnoj) osnovi. Stvoren je i uspješan prešedani — država Andre. I bez obzira, da li će razvoj krenuti putem stvaranja nacionalnih država ili putem federalizma (ovo je drugo osim na istoku i vjerojatnije), naša se današnja površinska predodžba o Indiji ne može održati. Isto je i u južnoj Americi. Obično mislimo, da se tamo govori, osim portugalskog u Braziliji i francuskog u Haitiju samo španjolski, a indijanski su jezici mali, bez pismenosti i u izumiranju. Iako to vrijedi za Argentinu i Chile i još koju zemlju, ne vrijedi za Paragvay, Boliviju, Peru, Ecuador, Meksiko i neke srednoameričke države. Ono što je za Chile stvarno, za Peru je prividno. Prosječan će stanovnik Lime, koji sam govori u običnom životu quechua ili aymarà, odbiti mogućnost da ti jezici jednom zamijene španjolski, isto kao što bi nekadašnji stanovnik Ljubljane odbio moguć-

nost, da će slovenski jednom biti službeni jezik. Kapitalistički će razvoj zatrti stotine južnoameričkih malih jezika, ali baš će taj isti razvoj stvoriti od velikih jezika kao quechua, aymara, guarani, kojima govore milijuni ljudi, jezike organe nacije. U Argentini se stvorila nacija sa španjolskim jezikom, kao što se u USA stvorila nacija s engleskim jezikom, ali ono što se zbilo u Argentini, ne će se dogoditi u Boliviji, kao što se primjer USA ne će ponoviti u Keniji. Tamošnji naseljenici ne će nacije nikada stvoriti, ili će se vratiti ili će se utopiti u afričkim nacijama kad se one jednom formiraju.

Nacija je veoma kompliciran pojam, a njezin je odnos prema jeziku najmutnija strana pitanja. Ne može se u ovom napisu ulaziti u ostale elemente nacije, ostajemo kod jezika. O odnosu nacije i jezika nemamo još uvijek nikakvih jasnih i znanstvenih rješenja. U historiji ovog problema, a isto tako i u ovim suvremenim činjenicama koje sam ovdje spomenuo, vidi se, da nacionalno-jezični problem vrlo mnogo utječe na razvoj ljudske civilizacije. S obzirom na tu važnost jezika kao faktora historije i na nepostojanje cjelovitog naučnoobjektivnog pogleda na problem u cjelini, odnos nacija i jezika prikazivan je gotovo uvijek netočno, i valjda ni na jednom drugom području ljudske predodžbe ne odgovaraju tako malo stvarnom stanju (no zato ima i objektivnih razloga kao nedostatak podataka i razlike u gledanjima filologa i lingvista). Uzmemo li bilo koju od statistika, naći ćemo u njoj masu falsifikata o brojčanim odnosima nacija i jezika. Dok Iraci broje sve ljude što znaju irski u stanovništvo irskog jezika, bez obzira što se mnogi od njih služe više engleskim nego irskim, austrijska statistika nije postavljala pitanje materinskog jezika, već jezika kojim se čovjek služi u javnom životu. Tako su ondaj mnogi Slovenci i Hrvati (Gradište) bili uvršteni u rubriku njemačkog jezika, iako u svom krugu govore slovenski odnosno hrvatski. Ima statistika koje postavljaju samo pitanje narodnosti, druge u svojim anketama traže odgovor samo na pitanje jezika. Francuzi su najpraktičniji, oni se zadovoljavaju s državljanstvom. Osim toga, bez obzira na same metode pritiska i zastrašivanja pri popisima, formulari često sugeriraju odgovor. Na primjer, u njima se nalaze nepostojeće nacije i jezici. Tako mađarska statistika iz god. 1920. poznaje Srbe, Hrvate, Bunjevce i Šokce, iako sastavljačima formulara sigurno nije bilo nepoznato, da su Šokci i Bunjevci Hrvati. Ta ista statistika pravi razliku između Venda i Slovenaca. Njemačka statistika izmišlja mazurski jezik, francuska pak dijeli njemački jezik od alzaško-lorenskog dijalekta. Još češće se ne pravi razlika tamo gdje je ima. Stara jugoslavenska statistika poznaje samo slovenski i srpskohrvatski jezik (1921.). Makedonski je jezik bio zabranjen, napisati »makedonski« značilo je staviti se izvan zakona. I bugarski je bio zabranjen — u statistici se i ne pojavljuje, a popis iz g. 1948. daje više od 60.000 Bugara, gotovo svi u Bosiljgradskom i Dimitrovgradskom kotaru NR Srbije. Talijanske statistike ne razlikuju furlanski od talijanskog, poljske kašupski od poljskog, njemačke i austrougarske jiddiš od njemačkog, i t. d. Tako je s državnim statistikama. No ni u samoj nauci nije ništa bolje. Dovoljno je pogledati kako su srpski i bugarski učenjaci tretirali srpski torlački i bugarski šopski dijalekt i sam makedonski jezik. Oni su uspjeli za jedno ili drugo stanovište zainteresirati i stranu nauku, objektivnost evropske lingvistike vidi se najbolje po činjenici, da su između dva rata francuski lingvisti stajali na strani srpske, a njemački na strani bugarske nauke. Tu je isključena svaka slučajnost. Rijetki su učenjaci kao L. Tesnière koji je već g. 1928. separirao makedonski kao poseban jezik. Kako je nauka bila podvrgnuta političkim potrebama, vidi se najbolje iz diskusija o postojanju ili nepostojanju katalonske, slovačke, ukrajinske, bjeloruske, karelske i drugih nacija. U tim su se diskusijama bili veoma odlučno angažirali i zainteresirani učenjaci pomažući lingvi-

stičkim dokazima ovo ili ono stanovište. Tako su se za potporu kakvoj tezi stvarale teorije o naciji kao kategoriji i u okviru tih teorija postavke o odnosu jezika i nacije. Dopunjujući se statistikama, namjerno ili iz neznanja lošim, ove su teorije uspjele tako zamutiti sliku o svijetu, da ja još u svom životu nisam uspio vidjeti niti jedan zemljopisni udžbenik, gdje u poglavlju o nacijama i jezicima nije rečeno barem nekoliko gluposti i neistina. Što se tiče samih udžbenika, oni su još uvijek i u zaostaku za naučnom misli bar za nekoliko decenija. Tu se još povlače i shvaćanja o povezanosti rase, jezika i nacije, pa su Mađari, Turci i Finci obično »žute rase« (1), zato što su njihovi jezici po podrijetlu »jezici žute rase«, iako je i najsumnjivija nauka već davno raskrstila sa samim pojmom »žute rase«. Danas je nauka razvila suvremenija shvaćanja, po kojima rasa i jezik nemaju ništa zajedničko, može biti samo koincidencija, i one su dosta česte.

Teorije o odnosu nacije i jezika obično zapadaju u jednu od dviju krajnosti. Ili se jezik smatra faktorom posve nevažnim u nacionalnom pitanju, ili se pak jezik poklapa potpuno s nacijom i nacija čak određuje jezikom. Prva od ovih pogrešnih tvrdnji česta je kod zapadnjaka. Oni su čak skloni da nacionalnost pomiješaju s državljanstvom. To je dakako malo pretjerano, ali zaista često upravo frapira neshvaćanje ljudi iz Zapadne Evrope za nacionalnu i jezičnu problematiku drugih zemalja. I najveći su lingvisti pod utjecajem tih gotovo općih pogleda. Uzet ćemo na primjer Meilleta, koji je bez sumnje bio jedan od najvećih francuskih učenjaka. Uzet ćemo baš njega za primjer u prvom redu zato što je on tipičan, a zatim što je njegova knjiga »Les langues dans l'Europe nouvelle« sa svoja dva izdanja (1918. i 1928.) izvršila golem utjecaj u svijetu. To je veoma solidna knjiga, prepuna izvanredno inteligentnih opažanja, a ipak on žali što se Slovenci ne služe srpskim, Slovaci češkim, Katalonci španjolskim, Ukrajinci i Bjelorusi ruskim jezikom i t. d. Meillet u poglavlju o SSSR-u govori o nacionalnoj i jezičnom razvoju nakon Oktobra kao o nazatku prema carskoj Rusiji, preporuča ono što je grubljim sredstvima proveo kasnije Staljin uskrisujući velikodržavlje. Meillet je zadovoljan što francuska statistika ne postavlja pitanje o jeziku; u malim jezicima, a osobito u dijalektima, on vidi nešto barbarsko, primitivno i antikulturno, osim u slučaju alzas-lorenskog njemačkog dijalekta koji ne treba da se stopi s njemačkim jezikom. Za Meilleta je jezik u prvom redu organ civilizacije, i od toga treba polaziti kad se koje jezično pitanje prosuđuje. Važno je samo kako jezik služi civilizaciji (zato je dobro da bude što manje jezika), a ostala su pitanja ili bespredmetna, ili samo od naučnoistraživačkog interesa za lingviste. Nacija je za Meilleta stvar konvencije i osjećanja, a ekonomske, sociološke i historijske momente on samo konstatira i opisuje, a ne daje im ulogu determinanata. Isto tako on jezik smatra jednim od vanjskih, formalnih elemenata nacije. On jednostavno ne vidi u Španjolskoj katalonski problem kao nacionalni problem, govoreći o lingvističkoj situaciji u Britaniji on iznosi činjenice, ali ne vidi u Britancima sklop nacija. Dalje njegova je ocjena jezika nestvarna, on pretjeruje praveći razlike u veličini, razvijenosti i praktičnosti pojedinih jezika. Rezultat je, da nacija ispada manje nego što ih stvarno ima. Meillet ima pravo, kad pobija postavku nacija = jezik, ima pravo kad se buni protiv simplifikacija po kojima bi Provansalci morali biti posebna nacija, ali njegovo je podcjenjivanje jezičnog faktora pogrešno. Jer o postojanju ili nepostojanju određene nacije odlučuje ukupnost svih faktora. O tome će se kasnije govoriti.

Izjednačivanje pojma nacije sa zbirom ljudi što govore neki jezik nije manje česta pogreška. Često je iskorišćuju šovinsti; polazeći od te teze postavljali su iridentisti i nacisti svoje zahtjeve prema Švicarskoj. Ovo se shvaćanje uporno održava

u glavama mnogih — i nacije engleskog jezika često se ne priznaju za nacije, budući da imaju jedan jezik (što čak i nije savršeno točno). Budući da Flamanci govore lingvistički (ali ne i filološki) jedan jezik s Holandanima, neki ih izdvajaju iz belgijske nacije i uvrštavaju u holandsku, iako ništa ne može biti netočnije. Zapravo se može reći, da je postojećoj konfuziji pojmova o odnosu jezika i nacije najviše pridonijelo ovo izjednačivanje tih pojmova. Iako je bilo dosta faktora što su tu konfuziju stvarali, malo ih je bilo koji su je razbistrali. Očekivalo bi se, da je tu nešto dala napredna nauka. No i ona je zakazala. Socijaldemokratske snage u Evropi nisu uspjele raščistiti ova pitanja, pravo govoreći, nisu se ni potrudile. Socijalisti su u Engleskoj i Francuskoj u svojoj teoriji uglavnom prešli preko ovih problema. Drugdje su pak, kao u Italiji i Njemačkoj, ponajviše preuzeli shvaćanja domaće buržoazije. Mi to najbolje vidimo po držanju talijanskih socijalista svih nijansa kad se radi o Trštu. U prošlosti su socijalisti iznijeli teoriju t. zv. kulturne autonomije, no već se odavna pokazalo, da ona ne može riješiti ni nacionalna ni jezična pitanja.

Komunisti su u svijetu već decenijama pod utjecajem Staljinovih radova o nacionalnom pitanju. On je veliku važnost polagao baš na odnos nacije i jezika, a u posljednje se doba bavio i lingvistikom. Praktički se Staljinova lingvistika sastoji od ovih točaka: 1) likvidacija materijalističkog i dijalektičkog pogleda na jezik i svođenje jezika na sredstvo; 2) teorija o t. zv. »zonalnim jezicima«, drugim riječima, svi jezici treba da izumru, a nekoliko će ih velikih naslijediti (neka vrst jezičnog pakta velike petorice) i 3) ekspanzija ruskog jezika kao jezika socijalizma, jezika genijalnih Staljinovih djela i sl., što se očituje u rusifikaciji sovjetskih i satelitskih jezika, u slaviziranju rumunjskoga, u prisilnim jezičnim tečajevima i t. d. Posljednjih je godina Staljinova nacionalna politika sadržavala ove elemente: 1) prioritet velikoruske nacije u svemu i u svačemu; 2) borba protiv »kozmpolitizma«, zapravo likvidiranje internacionalizma i izolacija od inozemstva; 3) borba protiv »nacionalizma«, zapravo kršenje otpora ruskom velikodržavlju u SSSR-u i po satelitskim zemljama; 4) preseljavanje čitavih nepoćudnih nacija u SSSR-u; 5) ruski ekspanzionizam (Finska, Istočna Pruska i sl.) i politika interesnih sfera i 6) antisemitizam (netko mora biti kriv, a treba se i Arapima ulagivati). Ne treba biti jako dosjetljiv, da se vidi, kako je Staljinova nacionalna politika usko povezana s njegovom lingvistikom.

O ovim se vidovima Staljinove teorije i prakse u lingvistici i nacionalnom pitanju u nas već govorilo i pisalo. No trebalo bi vidjeti, gdje su tome korišteni. Jer Staljin je nakon Oktobra bio narodni komesar za nacionalnosti, a još prije Svjetskog rata napisao je 1913. raspravu »Marksizam i nacionalno pitanje«. Iza Revolucije napisao je nekoliko članaka i referata o nacionalnom pitanju. Ti su radovi skupljeni u zborniku »Marksizam i nacionalno-kolonijalno pitanje«, koji je u hrvatskom izdanju izašao god. 1947. Jasno je, da su uzroci današnje sovjetske nacionalne politike u društvenom razvoju SSSR-a. To je osnovno. Ali nije nezanimljivo pogledati, da li je i prije hegemonističke, ekspanzionističke i birokratske faze sovjetskog društva bilo u Staljinovim radovima kakvih izvora kasnijih njegovih shvaćanja. U spomenutom zborniku ima mnogo radova iz razdoblja 1913. do 1936. Što se više približujemo 1936. — godini Staljinova ustava — radovi su sve kraći, prazniji i hvalisaviji. A otada je uopće prestao pisati. U prvoj raspravi o marksizmu i nacionalnom pitanju Staljin daje ove četiri karakteristike nacije: *Nacija je historijski formirana stabilna zajednica ljudi, nastala na bazi zajednice jezika, teritorija, ekonomskog života i psihičke konstitucije koja se ispoljava u zajednici kulture* (hrv. izd. zbornika, str. 10): Dvije strane prije postavlja Staljin pravilo: *Zajednički jezik za svaku na-*

ciju, ali ne obavezno razni jezici za različite nacije. Ove se dvije postavke provlače od 1913. do danas, pa iako su očividno krive, nitko ih zapravo nije ozbiljno oborio.

Njihova je suština antidijalektična. Staljin je naciju shvatio kao jedinstvenu, homogenu kategoriju i htio joj je na svaki način dati čvrste okvire, stalne oznake po kojima se može prepoznati nacija. Zato je trebalo kako bilo uskladiti odnos jezika i nacije, tako da bude sve jasno i uredno, da ne bude zabune. I da sve bude jednostavno, određeno je, da nacija mora imati jedan jezik. U samoj je karakterizaciji nacije istaknuta njena stabilnost, ali nije rečeno, da je ona relativna. Zato svaka nacija mora imati sve četiri značajke, inače je Staljin ne priznaje.

Druga citirana Staljinova postavka upravo je obratna od stvarnosti. Njen je prvi dio (jedna nacija — jedan jezik) potpuno suprotan stvarnom stanju. Jer ima dosta nacija, što govore više jezika. Uzmimo prvo Švicarsku. Staljin o njoj (str. 21) govori kao o mnogonacionalnoj zemlji. No tko išta zna o Švicarcima mora priznati, da su oni nacija koju je kao i sve ostale u Zapadnoj Evropi oblikovao kapitalistički razvoj. No Staljin Švicarce ne priznaje nacijom, to ne odgovara njegovoj shemi. Čudan materijalizam: stvarnost prema postavkama, a ne postavke prema stvarnosti. Zar je dužnost marksista stvarati nacionalno pitanje tamo gdje ga nema, samo kako bi se opravdale stanovite sheme? Pa da su Švicarci što govore njemački Nijemci, oni što govore francuski Francuzi, talijanski Talijani, koje bi onda nacije bili oni što govore retoromanski? Švicarci ne žele biti ništa drugo nego Švicarci, i to im se pravo ne smije oduzeti. A nitko ne može nijekati, da i voljni moment mora u određivanju nacije igrati stanovitu ulogu. Takvih višejezičnih nacija ima više. Takvi su Belgijanci, govore valonski (francuski) i flamanski — kvislinski je pokret za cijepanje belgijske nacije savršeno propao. Zatim Lužički Srbi (gornjo i donjoluzički), Norvežani (riksmol i landsmol), Južnoafrikanci (engleski i afrikaans, t. j. burski), Francuzi (francuski, provansalski, bretonski, što, doduše, ne utječe mnogo na javni život), djelomično Albanci, Kanadani (engleski i francuski), Irci (engleski i irski), Škoti (engleski, škotski, t. j. gaelic i scots, t. j. škotsko-engleski), Velšani (engleski i velški) i sl. Za sve je ove, same po sebi neobično različite slučajeve, bitan odnos između stvaranja države, kapitalizma i književnog jezika, a onda utjecaj kolonizacija i osvajanja. I tu nema nikakvih općih zakona — keltski su jezici, na pr. velški i bretonski, imali analognu sudbinu. Pa ipak su Bretonci Francuzi, a Velšani nisu Englezi (jesu Britanci), iako se bretonski isto toliko razlikuje od francuskog koliko velški od engleskog. Važno je znati, da nacija nije potpuno homogen organizam i da nije određena jednom za uvijek. Kod višejezičnih nacija može biti i dijelova koji imaju svoja shvaćanja: Flamanci se, na primjer, sami ne slažu u svom stavu, a i u Bretonaca ima sličnih razilaženja. Belgijanci su kao nacija manje stabilni od Švicaraca, a stabilniji od Južnoafrikanaca. Norvežani su zbog specifičnosti svog slučaja najstabilniji. Zato tu treba svaki slučaj zasebno odrediti i protumačiti, čuvajući se šovinističkih zamki (kao kad ireidenta tvrdi, da su Beneški Slovenci Talijani koji govore slovenski). Ali postavka *jedna nacija — jedan jezik* ne vrijedi. Tu Staljin istočno-evropska gledanja navlači na zapadnoevropske prilike. Uspjeha dakako nema, a ni za Istočnu Evropu ne vrijedi Staljinova postavka stopostotno. Za druge je pak kontinente ona jednostavno neupotrebljiva.

Dok je prvi dio Staljinove formule potpuno netočan, drugi je nepotpuno točan (da više nacija može imati jedan jezik). Jer govori li više nacija lingvistički jedan jezik, on više nije jedinstvena kategorija poput ostalih jezika. Staljin daje primjere: Englezi, Sjeveroamerikanci i Irci, Danci i Norvežani. No engleski i američki oblik književnog jezika nije istovetan, razlikuje se izgovorom, rječnikom, dje-

lomično i pravopisom — postoje debeli rječnici amerikanizama, i Englezi se njima služe kad čitaju američke knjige. Irci ne govore samo engleski, nego sve više i irski, a on se razlikuje od engleskog koliko i od grčkog! Norvežani govore dva jezika: landsmål se razlikuje od danskoga kao češki od bugarskog, a riksmål je, doduše, potekao od danskoga, ali danas mu je malo sličan. Prema tome se ne može govoriti o jezičnom jedinstvu Danaca i Norvežana. Staljin dakle ne navlači na svoje sheme samo opću stvarnost, nego i pojedinačne činjenice. Da ove teoretske pogreške mogu imati i teških praktičnih posljedica, neka pokažu dva slučaja. Kinesko pismo označuje pojmove, ne glasove. Jednoga govornog književnog jezika u Kini nema, ima ih četiri ili pet, prema kriteriju. Kad su između dva rata kineski revolucionari htjeli uvesti glasovno pismo, što bi bio golem napredak, morali su od toga odustati; bojali su se, da bi se kineska nacija raspala, kad bi imala više od jednog jezika! Ili pitanje Židova. Staljin je Židovima, shvaćajući naciju statički i nedijalektički, odricao baš zbog jezika pravo da budu nacija. On čak prorokuje, da Židovi iz raznih zemalja nikada ne će zajednički nastupati kao nacija (str. 13). Razvoj nakon Drugog svjetskog rata pobio je Staljina; no još u samoj knjizi on mora govoriti o Židovima kao o naciji, odnosno nacionalnoj manjini (str. 60, 62, 91). Čas su nacije, čas nisu. Dakle baš ono, radšta se Staljin ruga Baueru. Kao i u slučaju Norvežana i Iraca on nateže činjenice. Na kraju onda dolazi i do bosanske nacije (str. 91). Tako su prvo u dalekoj prošlosti bile samo teoretske pogreške o odnosu nacije i jezika. Onda su uz Staljinov ustav nacije kojima je Oktobar dao latinicu mjesto zastarjelih sustava pisanja, dobile rusku cirilicu. Svršilo je s time, da su u nacionalnom pitanju nakon Drugog svjetskog rata anulirane sve tekovine Revolucije i da su od svega ostale samo prazne forme i administrativne granice.

Da se konačno odredi kakav je stvarni odnos jezika i nacije, potrebno je prvo odrediti sam termin »jezik«, naime koja se konkretna govorna jedinica može nazvati jezikom. Termin varira od autora do autora. Tome su dva uzroka. Prvo, jedni se zadovoljavaju sitnim razlikama, drugi trpaju u istu vreću i ono što zaista ne ide skupa. Drugi je razlog postojanje dviju nauka što proučavaju jezik lingvistike i filologije. Kad se ide u ekstreme i ispuštaju se iz vida svi ostali kulturni, historijski, psihološki, sociološki i drugi faktori i kad se uzimaju samo strogo lingvistička ili samo strogo filološka mjerila, onda se dolazi do rezultata s kojima se ne da operirati u teoriji nacije. Filologija sa svojim historizirajućim i previše papirnatim kriterijima, ako nema pisanog materijala, ne vidi stvarno postojeće jezike, za čistu filologiju u Africi ne bi bilo mnogih jezika. S druge strane, posjeduje li koji jezik dvije ili više pisanih forma, filologija više ne govori o jednom jeziku. Tako filolozi nalaze dva armenska jezika samo zato, što su se zbog nekih historijskih specifičnosti bile u prvo vrijeme formirale dvije moderne norme armenskog jezika, iako je druga između dva rata polako nestala. Lingvistiku ne zanima piše li se koji jezik ili se ne piše, ne zanimaju je ni norme, ona opisuje i proučava činjenice. Čisto lingvističkim metodama moramo doći do zaključka, da je sardinijski dijalekt zaseban jezik i da ne spada u talijanski, a da holandski i flamanski uopće ne postoje, nego da su dio donjonjemačkog. To sve može biti i točno za unutarnju upotrebu lingvista i filologa, ali u odnosu na nacionalno pitanje jako komplicira stvar (to više, što se ni sami lingvisti međusobno ne slažu, a isto tako ni filolozi). Usporedimo na veoma zgodnom primjeru zapadnogermanskih jezika lingvističku i filološku podjelu sa stvarnim nacionalnim stanjem. Lingvistika (jasno lingvistika u užem smislu) poznaje četiri zapadnogermanska jezika: engleski, frizonski, donjonjemački i gornjonjemački (eventualno još i jiddiš, koji se razvio iz visokonjemačkog). Ostavimo engleski po

strani, ostaju tri. Oni koji govore frizonski po narodnosti su Holandezi ili Nijemci, i kao jezik civilizacije služi im holandski ili njemački, frizonski se piše samo za lokalne potrebe. Donjonjemački ima četiri norme: Plattdeutsch, holandski, flamanski i afrikaans (burski). Dvije posljednje norme razvile su se u posljednje doba iz holandskog i razlike su ostale minimalne. Filologija (u užem smislu) smatra svaku od ovih normi za posebni jezik. Osim toga, valja znati, da Plattdeutsch već dugo ne služi kao jezik civilizacije, u maloj mjeri se rabi u literaturi, pa iako je stvarno jezik, nema veće uloge od kakvog dijalekta. Ljudi što govore donjonjemački po narodnosti su Nijemci, Holandani, Belgijanci i Južnoafrikanci. Gornjonjemački je danas jezik civilizacije za cijelu Njemačku. On ima još jednu svoju formu t. zv. jiddiš koji se piše kvadratnim pismom. Sam gornjonjemački (Hochdeutsch) pokazuje neke sitne razlike u standardu njemačkih i austrijskih sveučilišta koje odgovaraju dvjema serijama jezičnih navika. Gornjonjemački (uključujući i jiddiš) govore Nijemci, Austrijanci i Švicarci i Židovi. No činjenica je i da se ni sami Austrijanci ne slažu jesu li posebna nacija ili su i oni Nijemci. Iz ovog se primjera zapadnogermanskih jezika vidi sva kompleksnost pitanja. Jasno je dakle, da za upotrebu termina »jezik« moramo uzeti neka srednja mjerila.

Iz čitave se ove iznesene problematike vidi, da je izvanredno teško utvrditi odnos nacije i jezika tako da se zadovolje svi mogući slučajevi. Ipak će se moći postaviti neki opći principi. U prvom su redu jasne dvije stvari: nacije ne moraju imati jedan jedini jezik, moguće su i višejezične nacije, i ljudi jednog jezika ne moraju ujedno biti i jedne nacije. Ova dva principa treba malo detaljnije razložiti.

Nacija može biti višejezična, ali to ne znači da jezik i u takvom slučaju ne određuje naciju. Belgijska je nacija svojim lingvističkim stanjem isto onako određena kao i bilo koja jednojezična nacija. Dvojezičnost ne smeta ekonomskom i geografskom jedinstvu belgijske nacije, a njezinu psihičkom jedinstvu dvojezičnost je jedna od bitnih komponenata. Svaka višejezična nacija ima svoju lingvističku strukturu i ona je integralan dio njezine psihičke konstitucije. Nacija je dakle ipak bitno povezana s jezikom.

Jedan jezik može govoriti više nacija, ali ta činjenica ipak nije apsolutna činjenica. Ako dvije nacije govore isti jezik, on ne može trajno ostati isti (osim u smislu osnovnih lingvističkih pojava). Spomenut je angloamerički slučaj. Tu je osiguran stanoviti paralelizam u razvoju, ali nikad ne će doći do zajedničkog standarda, i razlike će se postepeno ipak povećavati. Jedan te isti jezik ne može trajno ostati instrument dviju nacija i odraz dviju psihičkih konstitucija.

U čitavom tretiranju odnosa jezika i nacije treba dijalektički pristupiti svakom slučaju. Analiza ne smije prilaziti naciji kao točno određenoj kategoriji u filozofskom smislu — nacija ima homogenih i heterogenih, formiranih i u nastajanju, u svakom pojedinom slučaju pojam nacije ima drugu sadržinu. Analiza se ne smije zaustaviti na današnjim podacima, oni mogu zavesti i onemogućiti razumijevanje cjeline problema, ali ne smije se ni impresionirati poviješću. Tako u već spomenutoj paraleli između velškog i bretonskog s jedne, i engleskog i francuskog, s druge strane, današnja nas lingvistička gotovo identična situacija ne smije zavesti. Povijest će nam govoriti o centralizaciji u razvoju francuske države, i odmah postaje jasno zašto ne postoji bretonska nacija. Slično je i s različitim sudbinom provanzalskog i katalonskog, taj je primjer možda još rječitiji. I na kraju, treba u svakom pojedinom slučaju točno utvrditi, koje društvene i ekonomske snage favoriziraju ovaj ili onaj pravac razvoja, što napreduje i što nazaduje. Onda se nikad ne ćemo morati čuditi nad nacionalnim i lingvističkim kartama, kako su se mnogi čudili nad Evropom nakon Prvog i nad svijetom nakon Drugog svjetskog rata.

Turtko Švob:

ODNOS INDIVIDUALNOG I HISTORIJSKOG RAZVOJA ORGANIZAMA

U SVIJETLU UČENJA SEVERCOVA I ŠMALHAUZENA

Problem međusobnih odnosa ontogeneze i filogeneze nije nov problem. Ali velika škola evolucionista morfologa, koju je izgradio A. N. Severcov, dala je takav pravac u svome radu, da je donijela nove rezultate i u tom pitanju. Ova škola, koja uglavnom radi na embriološkom materijalu kralježnjaka, već je radovima svoga osnivača dala značajne zaključke o uzajamnom odnosu individualnog i historijskog razvoja organizama. I. I. Šmalhauzen, učenik Severcova, unapredio je dalje teoriju o filembriogenezi svoga učitelja, ali je došao i do raznih vlastitih zaključaka i teoretskih uopćavanja. Nas ovdje ne će smetati da raspravljamo o navedenom problemu u svijetlu učenja Severcova i Šmalhauzena, premda se potonjem 1948. god. osobito žestoko suprotstavio poznati agrobiolog Lisenko, koji je Šmalhauzena označio promorganistom i osporio mu darvinističko gledanje. S druge strane, to ne znači, dakako, da se pojedine teze Šmalhauzena (kao i Severcova) ne smiju slobodno proučavati s potrebnom kritičnošću.

*

Već je u 18. st. Kiełmayer iznio usporedbu između odsječaka razvoja zametka i stupnjeva usavršavanja životinjske tjelesne organizacije. Meckel i drugi autori su u prvoj polovini 19. st. izrazili učenje o paralelizmu upoređivanjem pojedinih odsječaka embrionalnog razvitka viših životinja sa stupnjevima usavršavanja životinja, koje vode od nižih k višima. Usprkos protivljenju tom učenju o paralelizmu, embriolog Baer zapazio je niz zakonitosti, koje imaju i danas značenje. Tako je on ukazao na činjenicu zajedničke sličnosti embrija raznih individua, koji pripadaju istom koljenu, zatim na činjenicu da zamci postepeno prelaze u svom razvitku od zajedničkih svojstava do sve specijalnijih, te time u vezi i na embrionalno razilaženje različitih predstavnika. Ove empiričke zakonitosti Baera nisu mogle biti racionalno razjašnjene izvan evolucionističkog shvaćanja. Tek je Darwinovom naukom mogao biti rasvijetljen taj problem. Sličnost zametaka objašnjava se sada srodstvom, a zametno razilaženje odraz je filogenetskog razilaženja. F. Müller je na osnovu Darwinovih teza o osnovnim zakonitostima u individualnom razvitku istakao da se promjene ontogenetskog razvoja, koje imaju svoje reperkusije na proces evolucije, mogu javljati kao promjene početnih odsječaka u razvoju organa, kod kojih se zadrži samo zajednička sličnost mladih embrija, ili pak kao promjene kasnijih od-

sječaka, gdje dolazi do umetanja odsječaka i rekapitulacije svojstava daljih odraslih predaka u individualnom razvitku. Po kasnijem poznatom Haeckelovom biogenetskom zakonu, ontogeneza je kratko zabilježena historija organizma. Ali, po njemu, zametni se razvoj, doduše, mijenja prema evoluciji odrasle životinje, no to se mijenjanje uglavnom sastoji samo u dodavanju odsječaka u razvitku novo stečenih svojstava, a ne i u drugim promjenama, koje su već i Darwinu bile poznate. One promjene koje Haeckel pripisuje tek prilagodbama samoga embrija ili ličinke specifičnim uvjetima njegova opstanka (*»cenogeneze«*), nisu po njemu vezane s evolucijom odrasle životinje, već su tuđe *»palingenezi«*, prvobitnom toku ontogenetskog razvitka. Dok su Darwin i Müller ukazali na značenje embrionalnih promjena u evoluciji organizama, Haeckel ovdje odvaja historiju odraslog organizma od historije zametka. Haeckelov biogenetski zakon, koji je u historiji evolucione teorije zauzeo važno mjesto, pokazao se kao previše usko postavljen. Ocrtavanje stvarnog toka historijskog razvitka organizama nije se moglo učiniti, ako bi se stalo na Haeckelovim tezama.

Prema teoriji filembriogeneze Severcova, ontogeneza nije samo posljedica, nego i osnova filogeneze. Ona se ne samo produžuje skupljanjem daljih stadija, nego se u procesu evolucije i čitava preinačuje. Historija ontogeneze je povezana s historijom odraslog organizma, te djelomično ovu i određuje. Filogeneza se ne sastoji samo od historije odraslog organizma već od historijskog niza određenih ontogeneza. Severcov je suzio pojam cenogeneza samo na onakve osobite prilagodbe zametaka i ličinaka, koje se izravno ne odražuju na evoluciji odraslog oblika. Cenogeneze mogu steći palingenetsko značenje, ali i embrionalni začeci starih organa mogu dobiti značenje privremenih embrionalnih prilagodbi, pa tako očite palingeneze mogu nastati cenogeneze. Tako se palingeneza i cenogeneza ne mogu apsolutno suprotstavljati jedna drugoj.

Često se u posljednjim odsječcima morfogeneze javljaju nove promjene. Stjecanjem takvih stadija ontogeneza postaje složenija. Ovu je pojavu Severcov nazvao *anabolijom*. Tek je u tom slučaju moguće da se u ontogenezi rekapituliraju historijski odsječci dalekih predaka. Ali i u drugim se odsječcima može ontogeneza promijeniti, te nastane *devijacija*, t. j. tada se sva kasnija stanja odmaknu s prijašnjeg puta. Moguće je također da se promijene i sami začeci organa ili dijelova, pa tada imamo pojavu *arhalaksije*, kada se promijeni čitava ontogeneza, te nema ni tragova historijskih odsječaka predaka u individualnom razvitku njihovih potomaka.

Najbitniji problem odnosa ontogeneze i filogeneze jest pitanje rekapitulacija. Sad Severcov nije riješio pitanje od čega zapravo zavise različiti putovi filogenetskih preobrazba organa, t. j. zbog čega jednom dolazi do anabolije, drugi puta do devijacije, treći puta do arhalaksije. Neke priloge o tom pitanju dao je, među ostalim, i Šmalhauzen. Premda ne postoji izrađena teorija rekapitulacija, ipak neke činjenice navode na izvjesna zapažanja. Moguće je, na primjer, da su se stare tekovine sačuvale u embriogenezi time što postoje izvjesne korelativne veze između pojedinih začeta s takvim dijelovima, koji su zadržali svoje značenje za život organizma. Nadalje je opažena činjenica da su one nasljedne promjene koje se javljaju u kasnijim odsječcima razvoja, stabilnije, t. j. da se sposobnost organizma za život može tada bolje sačuvati, te su upravo takve promjene davale redovno materijal za evoluciju. No time nam, dakako, nije dano potpuno razjašnjenje ontogeneze kao historijski uvjetovanog nizanja oblika.

Sve promjene u procesu evolucije, gdje se preinačuje čitava ontogeneza kao cjelina, nije moguće razjasniti samim prilagodbama embrija ili ličinaka njihovim

specifičnim uvjetima opstanka. Svakako se napredno usavršavanje organizacije odrasle životinje vrši i kompliciranjem procesa individualnog razvitka. Osobito se viši kralježnjaci razlikuju od nižih znatno složenijim procesima morfogeneze. Tu se ne radi samo o jednostavnom produživanju procesa razvoja, dodavanjem stadija, već se tu od početnih stadija preinačuje i povećava složenost čitave ontogeneze. Već su prvi stadiji razvoja sisavaca, na pr., toliko promijenjeni, da se mogu s historijskog stajališta vrlo teško raščlaniti. Ali istodobno postoji i proces racionalizacije, pojednostavnjivanja individualnog razvoja te morfogeneza postaje sve izraynija. Začeci važnih sistema i organa se brzo osamostaljuju, te se razvijaju u sve mlađim stadijima. Sve brže osamostaljivanje začetaka kod embrija odigrava se zajedno sa smanjivanjem veličine tih začetaka i smanjivanjem broja njihovih stanica. To osamostaljivanje ide tako daleko da već i sama blastomerizacija¹ dobiva »determiniran« značaj, jer se iz svake blastomere razvijaju posve određeni dijelovi i organi. Ranije izgrađivanje začetaka povezano je i ranijim diferenciranjem plazmatičkih struktura i u samom oplodnom, pa katkada čak i u neoplodnom jajetu. Premda tu nema govora o uklopljenosti gotovih začetaka po shvaćanju preformista,² ipak se takav razvoj uvjetno može nazvati »mozaičnim«. Takav mogući smjer evolucije ontogeneze ostvaren je kod oblića, kolutičevaca, većine mekušaca i plaštenjaka.

Najjednostavniji oblik individualnog razvoja svakako je onakav slobodan razvitak kakav imaju najjednostavniji morski beskralježnjaci, kao što su, na pr., spužve, t. j. bez ikakve osobite zaštite u istoj vodenoj okolini, u kakvoj živi i razvijena životinja.

Kod kukaca je ostvaren drugačiji put evolucije ontogeneze. Spolno zreli kukac, koji živi u posve drugačijem stanju nego ličinka, ima ne samo složeniju organizaciju, nego se i jako razlikuje od oblika ličinke. Za metamorfoze razgrade se organi ličinke i brzo se proizvede konačna organizacija iz nekih njenih dijelova i staničnog materijala imaginalnih pločica uz iskorištavanje proizvoda histolize ličinkinih organa i sakupljenih zaliha masnog tkiva. Kako kod totalne metamorfoze odrasla životinja ne raste, pa se katkada čak i ne hrani, to se funkcije prehrane i procesi rasta nalaze samo kod ličinke u jednom strogo odijeljenom odsjeku ontogeneze. Tako se tu svi morfogenetski procesi nalaze između embrionalnog razvitka i metamorfoze.

Tamo gdje je došlo do povećanja zaliha hranjivih tvari u jajetu, uz različite uređaje za zaštitu embrija, omogućilo je to dugotrajnije i kompliciranije procese u razvitku zametka. Tu je organizam neko vrijeme odijeljen od raznih faktora okoline pa se u tome stadiju samostalno i ne hrani. U takvim slučajevima dolazi do otezanja diferenciranja, procesi se diferenciranja tkiva odlažu na sve kasnija stanja razvitka. Na taj način je individualni razvoj više zaštićen od štetnih utjecaja okoline, a osim toga embrio postaje plastičniji, jer su njegova još slabo diferencirana tkiva sposobnija za preinačivanje i regulatorne procese.

Smalhausen utvrđuje da je evolucija ontogeneze, prema tome, složena iz procesa posve različitog značaja: iz prilagodbi zametka ili ličinke okolini, iz procesa progresivnog diferenciranja zametka, koji su povezani s evolucijom odraslog organizma (filembriogeneza), i iz procesa velikog preinačivanja, t. j. usavršavanja same ontogeneze s njenim faktorima razvoja.

¹ Prva faza razvitka je cijepanje ili segmentacija jajeta pomoću niza staničnih dioba, koje dijele jaje u sve brojnije i nediferencirane stanice ili blastomere.

² Preformisti u 17. i 18. vij. (Swammerdam, Spallanzani, Bouet, Haller) smatrali su da se fetus nalazi već potpuno izgrađen, preformiran, u jajetu.

Embrio, ličinka, kukuljica ili mlado predstavljaju razvojno stanje određenog organizma, a osim toga predstavljaju bića koja žive u osobitim okolnim uvjetima, te zbog tih činjenica dobivaju svoje naročite značajke. Čitava ontogeneza uvjetovana je potrebama koje su određene redom i slijedom stanja u razvoju organizma, i potrebama koje su određene položajem organizma u okolini. Te potrebe mogu biti često protivrječne, i to se odražava u pojedinim odsječcima razvoja. Morfogeneza se ograničuje na odsječak embrija i metamorfoze, a aktivni život, koji se koristi materijalom sredine, na odsječak ličinke i rasta mladog organizma. Način života ličinke i odrasle životinje može pokazivati veliku razliku, pa svaki odsječak razvoja može dobiti svoju specifičnu organizaciju. Na taj način historijsko razilaženje oblika u pojedinim odsječcima razvitka može biti veće nego ono odrasle organizacije. Dakako da je i kod velikog razilaženja u građi ipak svaki prethodni odsječak osnova za razvitak kasnijeg. Premda borba za opstanak ima vrlo često u različitim odsječcima razvitka različito značenje, to ipak prirodno odabiranje djeluje tako da se selekcioniranju čitave ontogeneze i to upravo samo takve, koje konačno ostavljaju dovoljno potomaka da se omogući dalji niz sličnih ontogeneza.

Prirodno odabiranje individualnih promjena dovodi nužno do preinačivanja ontogeneze. Anabolije, dopune, promjene završnih stanja morfogeneze vrlo su rasprostranjen način promjene ontogeneze u procesu evolucije. Često puta su morfogenetski procesi toliko složeni da ne dozvoljavaju bitnih promjena početnih ili srednjih odsječaka u razvitku, već tamo gdje je morfogenetski proces uglavnom već završen, dopunjuje se daljim diferenciranjima. Devijacije, varijacije u razvitku, pokazuju se samo postepeno, za napredovanja neke morfogeneze. Takve su promjene naročito u jačini rasta pojedinih dijelova, ali se i mnoge metamorfoze javljaju postepeno u procesu samoga razvitka. Promjene samih začetaka, arhalaksije, očituju se u heterohroniji, t. j. u promjenama vremena kada se začine organ, te u promjenama njihove početne mase ili položaja, heterotopiji, ili u prvim procesima njihova raščlanjivanja. Evolucija putem anabolije povezana je kako s čuvanjem sličnosti zametaka između srodnih organizama tako i s tipičnom rekapitulacijom. Kod devijacija ostaje sačuvana sličnost početnih stadija u razvitku embrija kod potomaka u poređenju s njihovim precima, ali tu nema očite rekapitulacije. Kod arhalaksije je čak i obična sličnost zametaka ponešto izbrisana, pa se i zameci potomaka razlikuju od embrija njihovih predaka gotovo isto toliko koliko i odrasli organizmi jedni od drugih. Tako se jasne rekapitulacije, t. j. one pojave koje obuhvaća biogenetski zakon, ostvaruju samo putem anabolije.

Postoji čitav niz promjena ontogeneze koje ne proizvode direktno osobiti uvjeti za opstanak embrija, ličinke ili odraslog organizma. Te promjene, koje označuju izvjesnu racionalizaciju ontogeneze, premda ne mijenjaju konačne posljedice uz redovne uvjete okoline, povezane su s razvojem veće ustrajnosti oblika. Tu dolazi do postanka vrlo ustrajnih mehanizama individualnog razvoja, koji — čak i uz neke promjene redovnih uvjeta okoline — osiguravaju redovnu morfogenezu, te se tako može govoriti o izvjesnoj autonomnosti u procesu razvitka. Autonomija životnih procesa već se odražuje u aktivnosti organizma nasuprot faktorima okoline. Organizam djeluje po svojim zakonima, koji su određeni historijski sazdanom organizacijom s njenom normom reakcija, koje imaju regulatorni značaj, ako vode uzdržavanju jedinstvenosti živog sustava nasuprot nepovoljnim vanjskim utjecajima. Kada organizam nije sposoban da aktivno mijenja svoje odnose prema činionicima sredine, koja je promjenljiva, na način da se premjesti u druge uvjete, tada dobivaju veću važnost prilagodbene modifikacije regulatornog značaja. Ta sposob-

nost za ovakve modifikacije dosegla je visok stupanj kod biljaka. Takve reakcije, koje su ovisne o faktorima okoline, u procesu evolucije sve se više oslobađaju te ovisnosti. Tako se, prema Šmalhauzenu, vanjski faktor pojavljuje samo kao pokretač, a nema značenje determiniranja, te morfogogenetski procesi teku uglavnom pod utjecajem unutrašnjih faktora razvitka. Budući da postoje regulatorni procesi, to povećanje vanjskog činioca ne pokazuje primjetljiv utjecaj na tok tih procesa. Postoji, dakle, neki minimum jačine vanjskog faktora, koji daje samo prvi poticaj za determinirani proces. Takav oblik individualnog razvitka naziva Šmalhauzen autoregulatornim razvojem. Temperatura (na pr. kod pojave sezonskog polimorfizma) ili hrana (na pr. kod polimorfizma zadržanih kukaca) može biti onaj čimilac koji daje poticaj. Tako temperatura i hrana ima ulogu faktora, koji samo oslobađa jedan od mogućih lanaca morfogogenetskih procesa i koji upućuje baš na jedan određeni put individualnog razvitka. Po tome postaje vidljivo da je taj složeni mehanizam posljedica procesa evolucije, to je put evolucije od ontogeneze, koja je potpuno ovisna o faktorima sredine, pa do sve punijih autoregulatornih procesa.

Životinja koja se aktivno premješta u onaj položaj za koji je prilagođena, svojim se držanjem uklanja mnogim nepovoljnim utjecajima. Na taj se način osigurava čitav proces individualnog razvitka jedino unutrašnjim faktorima, dok vanjski faktori u takvom slučaju gube važnost čak i pokretačkih uzroka. Značenje se vanjskih faktora sve više sužuje, te oni postaju u granicama nekih jačina samo potrebni uvjeti za normalan razvitak. Tako Šmalhauzen prikazuje kako se autonomizacija ontogeneze osniva na upotpunjavanju unutrašnjeg mehanizma u individualnom razvitku. U ulozi unutrašnjih faktora dolazi mreža morfogogenetskih korelacija, koje u velikoj mjeri imaju regulatoran značaj. Jedinostvenost i stalnost čitavog procesa ontogeneze osigurava se tim regulatornim karakterom korelacija. Potpuna autonomizacija ontogeneze jest, dakle, osnovana na zamjeni izvanjih faktora razvoja s unutrašnjima, na upotpunjavanju sistema korelacija, i to osobito morfogogenetskih, koji u procesu evolucije stječu sve više regulatoran karakter.

Promjenljiva su sva stanja razvoja embrija, ali su u procesu evolucije početna stanja promjenljiva manje. U evoluciji kasnija stanja razvitka imaju važniju ulogu. Mnogobrojne male mutacije nemaju znatnog utjecaja u početnim stanjima toga razvitka, te tok važnijih morfogogenetskih procesa prolazi normalno. U lakšoj promjenljivosti kasnijih stanja ontogeneze i relativnoj konzervativnosti početnih stanja leži podloga za sličnost zametaka, ne samo bližih nego i daljih predstavnika životinja. Veće mutacije, koje prelaze preko granica u kojima se zbiva normalna morfogeneza, proizvode na početnim stanjima vrlo velika poremećenja razvitka i, prije ili kasnije, uklanjanje takvih individua. Promjena kasnijih stanja može dovesti i do povoljnih posljedica po organizam. Kasnija stanja ontogeneze mijenjaju se u procesu evolucije brže od početnih.

Dok je sličnost zametaka značajna za početna stanja razvoja (što pokazuje samo da su zajedničkog postanka), to se, obrnuto, rekapitulacije javljaju mnogo potpunije u kasnijim stanjima, a one pokazuju kako su prolazili neki historijski odsječci predaka tog organizma. Prikazano je već da je rekapitulacija svojstava predaka posljedica evolucije preko nadopune stanja ili anabolije. Uopće su u morfogogenetskim procesima većinom moguće samo promjene završnih stanja. Promjene začetaka razmjerno su rijetke, osobito u uže povezanim sistemima, dok su češće devijacije, a osobito anabolije.

Anabolije su nadopune, koje su povezane s izgradnjom novih korelacija, a one se mogu uvesti samo u onim stanjima razvoja kada su osnovne morfogogenetske veze

izgubile svoje značenje. Kod autonomnijih sistema rjeđe će dolaziti do pojava rekapitulacije, dok kod ovisnih sustava može ona biti to potpunija što su međusobne ovisnosti složenije. U embrionalnom razvitku mišićnog, živčanog i krvožilnog sistema nalazimo odlične primjere rekapitulacije, koje su poznate kao klasične ilustracije biogenetskog zakona. Kako promjene završnih stanja bilo koje organogeneze unose najmanje poremećenja u druge, s njome povezane morfogogenetske procese, to baš zbog toga anabolije imaju u evoluciji najveću važnost. No rekapitulacija je moguća i kod pojedinih autonomnih organogeneza onda, kada postoji uska povezanost potonjeg stanja s prethodnim. Ipak su pojave rekapitulacije osnovane na sve jačem značenju anabolija u procesu evolucije. Ontogeneza postaje sve složenija priklupljanjem novih stanja.

I kod biljaka su poznate pojave sličnosti zametaka, a djelomično i rekapitulacije. Ali ponavljanje stanja predaka kod biljaka može imati posve drugu osnovu. Tu često ostaje netaknut čitav mehanizam ovisnog razvoja mlade biljke o okolini. No promjene ne moraju imati značenje rekapitulacija, već mogu biti posljedica naknadnog prilagođivanja, t. j. »cenogeneze«.

Sistem povezanosti je složen, pa se ustrajnost struktura osniva na toj činjenici. Veće poremećenje toga sistema dovodi do razilaženja, do nepotpunog razvoja i smanjenja životne sposobnosti. Takvi individui u borbi za opstanak otpadaju. Izuzetak čine takva poremećenja koja obuhvataju samo razmjerno autonomne dijelove, koji su izgubili važnost u životu odraslog organizma, te se ti dijelovi ne razvijaju do kraja. Na početnim stanjima razvoja ovi se dijelovi mogu nalaziti u užim međusobnim vezama s drugima, koji su bitniji za opstanak organizma, dok se autonomiziraju samo na kasnijim stanjima razvoja. U tom se slučaju takvi dijelovi sačuvaju u ontogenezi kao privremeni preostaci historijske prošlosti. Tako se javljaju rekapitulacije stanja predaka, koja su već nestala kod odraslog organizma. Problem putova redukcije organa i značenje rudimentata povezuje se ovdje s pitanjem rekapitulacija. Vrlo se često rudimentarni organi javljaju samo kao začeci u zametku. Takvi »privremeni« rudimenti osobito vidljivo ilustriraju rekapitulacije.

Kada neki organ, promjenom životnih prilika, izgubi svoju važnost, u nekim slučajevima postaje upravo štetan za svoga posjednika. Dođu li mutacije, koje su povezane s nekim nedostacima organizacije do izvjesnih prednosti u borbi za opstanak, može njihovo pribiranje vrlo brzo uništiti neki organ. U većini je slučajeva organ koji je izgubio svoje značenje, već samim tim, bez obzira na njegovu štetnost ili neškodljivost u novom položaju, osuđen na redukciju. Nazadovanje jednog organa u nekim je slučajevima povezano s napredovanjem drugoga, koji ga zamjenjuje. Ovim pojavama *supstitucije* mnogo se bavio Severcov. Ovakve činjenice zamjenjivanja dobro su poznate u ontogenezi, no one se ne mogu uzeti kao uzroci redukcije organa, niti nije moguće tu pojavu jednostavno tumačiti kao »zamjenjivanje materijala«, kao »kompenzaciju« ili slično. To je već ispravno zapazio Darwin, nasuprot Saint-Hilaireu.

Kod redukcije organa zapaža se smanjivanje njegove veličine i nepotpunosti diferenciranja. To može biti izravna posljedica »neupotrebe«, jer znamo da kad organ nema funkcije, onda se on, kao i organi koji su s njime funkcionalno povezani, nepotpuno razvije. Rudimentarni organ pokazuje, a to je značajno, povećanu promjenljivost, jer taj organ, pošto je izgubio svoju važnost, nije više uporište prirodne selekcije. Kada kod tog organa nema odabiranja, onda dolazi do pribiranja mutacija, koje se tiču građe i funkcija već nepotrebnog organa, bez ikakva reda. U tom slučaju dolazi do velikog poremećenja u procesu njegova razvitka, pa to

poremećenje dovodi do nepotpunog razvoja toga organa. Obustavljanje selekcije prema beskorisnom organu znači obustavu uklanjanja defekata, a to dovodi do dezintegracije, raspadanja korelacijskih sistema u njegovu razvitku. U tome slučaju nema prepreke razornom utjecaju bezrednog mutacijskog procesa. Nepotpun razvoj organa, koji se reducira, prolazi određenim tokom, te najprije nestanu završna stanja ontogeneze. Red i slijed historijskog nestajanja dijelova organa kod njegove redukcije prolazi obrnutim redom nego kod normalnog razvitka tih dijelova za ontogeneze. Osim ovakvog načina redukcije preko rudimentacije, Severcov razlikuje još redukciju preko »afanizije«. Pod ovom on misli na potpuni nestanak organa zbog involucije, obrnutog razvoja, nakon — kako se čini — normalnog začetka.

Može se zamisliti da bi se uz neke nove promjene u brzini diferenciranja mogli uspostaviti i prijašnji odnosi u korelacijskim sustavima. To vraćanje na davno nestalo stanje dalekih predaka predstavlja slučaj atavizma. Mehanizam u pojavama t. zv. hibridnog atavizma potpuno je jasan, te se danas o njemu ne raspravlja. Spontani, pak, atavizmi vrlo su rijetki i oni se osnivaju većinom na mutaciji. Ali tu se ne govori o stvarnom vraćanju k prijašnjem genotipu, kao stupnju historijskog razvoja, koji je uopće već premašen. Kod t. zv. atavističke regeneracije obično se radi samo o pojednostavnjenoj morfogenezi u regeneraciji, zbog čega dolazi do sličnosti s prijašnjim stanjima. Ali, čini se, može se govoriti kod regeneracije i o pravom vraćanju na prvobitnije stanje. Pokušaj da se pojave pravog atavizma protumače uspostavljanjem »izgubljenih gena« je promašen, već se mogu razjasniti samo djelomičnim uspostavljanjem poremećenih odnosa u korelacijskom sustavu, koji određuje razvitak tog organa.

Pojave sličnosti zametaka, rekapitulacije, procese u redukciji organa i funkcija, te atavizme želi nam škola Severcova i njegova nasljednika Šmalhauzena na taj način materijalistički razjasniti postojanjem korelacijskog sistema, koji je osnova procesa u individualnom razvitku.

Dijalektika odnosa historijskog i individualnog razvoja leži u činjenici da se u filogenezi preinačuje ontogeneza, jer je ova, kao i čitava tjelesna organizacija, posljedica historijskog razvoja. S druge pak strane, historijski razvitak osniva se na tlu individualnih promjena u svojstvima tjelesne organizacije.

Dr. Đorđe Nikolić

RUĐE BOŠKOVIĆ -- LATIN ILI SLAVEN?

I.

Nešto malo o Rudju Boškoviću*

Ne mislimo ovdje govoriti o životu Rudja Boškovića, ne samo jednoj od najvećih i najzanimljivijih naših naučnih ličnosti, već i jednom od posljednjih univerzalnih genija XVIII. vijeka, čija se izvjesna naučna stvaranja, u nekim domenima, kao što su Opća Fizika — njegova atomistika —, onda Optika i Geodezija i danas odražavaju u nauci. O njegovu životu pisao je u »Almanahu Bošković« 1950., jednu vrlo lijepu studiju Dr. Željko Marković. Ovdje se namjeravamo osvrnuti na jedno drugo pitanje, upravo na talijansku tezu, koju su s onu stranu Jadrana razvili mnogi predvođeni Luigi Voltom, bivšim direktorom opservatorija u Torinu (Pino Torinese). Ta talijanska teza tvrdi, da je Rudje dobio svoj naučni odgoj u Italiji, kako je njegov duh specifično latinski i da, prema tome, on nema nikakve veze sa zemljom iz koje je nikao. Ovakva talijanska teza ponikla je naročito poslije 1937. godine, kao reakcija Talijanske škole historije nauka, na naše razne članke, koje smo napisali u inozemstvu o Boškoviću, a u kojima je dokazano njegovo jugoslavensko porijeklo. I nazivajući me »apologetom« Boškovićevim, Luigi Volta i neki drugi iznose tu talijansku tezu, htijući time, svakako, pokazati, kako Rudje nema nikakve veze sa sredinom iz koje je nikao. Za tom talijanskom tezom, poveo se i sam Pierre Brunet, jedan od najvećih francuskih istraživača u oblasti historije nauka.

Tako Brunet u svom članku »Roger Joseph Boscovich« u *Archeionu* T. XXI, N. 1—2, 1938. služeći se člankom Luigi Gabba, objavljenom u *Archivo Storico per la Dalmazia*, T. XXIV, 1937., pod naslovom »Protesta dell'astronomo Dalmata Ruggiero Giuseppe Boscovich per la scrittura storpata del suo nome (1768.)« i mojim člankom »Roger Bochkovitch«, objavljenom u *Bulletinu Međunarodne Akademije za Historiju nauka* (Poljsko-Ruska grupa) T. 44, 1938, kaže na svojoj 102. strani: »Pitanje nacionalnosti ostaje otvoreno i teško je, da se odluči, da li ovog dalmatinskog naučnika treba smatrati kao Jugoslavena ili kao Talijana. Spomenimo po ovoj stvari, da je njegov otac Nikola rođen u *Grahovu* (podvukao Đ. N.), u Hercegovini«.

Čvrsto vjerujemo da Brunet potpuno ne poznaje, u najmanju ruku, Boškovićev život, iako pretendira po svom članku, da je dobro informiran o našem naučenjaku. On kaže, što smo stavili u kurzivu, da je Rudjin otac rođen u Gra-

* Ovo je izvadak iz veće rasprave za »Almanah Bošković«

h o v u. To tvrđenje pokazuje jasno koliko je Brunet daleko od pravog znanja. On je pročitao moj članak, koji je Međunarodna Akademija za Historiju nauka preštamovala iz francuskog časopisa *l'Astronomie* i gdje je na jednom mjestu (str. 174) učinjena štamparska griješka, tako da je umjesto *Orahovo*, gdje je Rudjin otac Nikola rođen, izašlo *Grahovo*. Što se pak tiče njegova tvrđenja, da se ne može odlučiti, da li B-ića treba smatrati Jugoslavenom ili Talijanom, mi možemo samo žaliti takvo njegovo mišljenje koje nema nikakve osnove, ni naučne, ni historijske. Jer sam Brunet kaže: »Istina, na više mjesta Bošković precizira, da je njegova domovina Dubrovnik, ali se radi o tome, da li ovaj nekada slobodan grad možemo respektivno pripojiti ovoj ili onoj velikoj današnjoj zemlji«. Na ovakva piskaranja P. Bruneta napisao sam 1938. jedan kritički članak i poslao ga Archeonu, čiji je urednik bio sam Brunet, s napomenom, da ga štampa, ukoliko ne krnji njegov »autoritet«, a Brunet ga nije štampao, jer je toliko bio siguran »u svoje postavke«.

Ako su Talijani u svojoj propagandi uvijek željeli da od Dalmacije načine jedan otok na Jugoslavenskoj teritoriji nazivajući je »nostra Dalmatia«, to je bila uvijek samo jedna imperijalistička i fašistička propaganda, iako je Dalmacija po svom patriotizmu i nacionalnom osjećaju uvijek bila kolijevka slavenstva juga, dakle, uvijek jugoslavenska. Iz tih razloga su Gabba, koga smo već citirali, i akademik E. Bianchi u svom članku »*Commemorazione dell'astronomo dalmato Ruggero Giuseppe Boscovich*« u *Atti della Reale Accademia nazionale dei Lincei*, T. 25, serija 6, 1937., produžili, iako su naučenjaci, istu igru fašističke i imperijalističke Italije i mi smo iznenađeni, da Brunet potpiruje istu vatru kao što smo to pisali u našoj Tezi, u Francuskoj. Iz mog članka, ako je samo htio i mogao pobijediti svoj subjektivizam, Brunet se mogao, kao što su to uradili drugi, uvjeriti, da se Rudje osjećao Slavenom, dakle Jugoslavenom i da je uvijek odbijao, da se smatra Talijanom, kada je takvim smatran, kao što je bio slučaj s D'Alembertom.

Talijanski astronom Luigi Gabba u svom članku, koji smo već spomenuli, spominje moj članak iz *l'Astronomie*, od 1937., i objavljuje jedno Boškovićevo pismo iz 1768., kako bi mi, valjda, pokazao kako ja treba da pišem Boscovich a ne Bošković. Ne znam, da li je Gabba razumio pismo, koje je reproducirao kao protest Rudjin protiv načina pisanja njegova imena, ali znam da su neki dobri i Talijani i naučenjaci, koji su se bavili i historijom nauke, kao što je recimo Schiaparelli, pisali Bošković (*Schiaparelli, Sull'attività del Bošković quale astronomo in Milano*, Rad JAZU Zagreb, T. 190, 1912). I sam Brunet, u svom već spomenutom članku, iskorišćuje to Boškovićevo pismo, koje je publicirao Gabba i kaže: »Naučenjak (misli na Rudja) protestira protiv nepotpunog načina pisanja njegova imena i precizira da treba da se piše Boscovich. To pobija mišljenje Nikolića, koji bi htio usvojiti pisanje Bošković«. Ova je Brunetova rečenica za mene bez ikakvog smisla i važnosti. I Brunet i Gabba trebalo je da znaju motiv Boškovićeva pisma, koji se mogao lako shvatiti, samo da su htjeli pročitati to pismo. Već malo prije gradnje opservatorije u Breri kraj Milana, za koju je Rudje izradio i planove i čiju je gradnju čak i finansirao, protiv njega se mnogo intrigiralo. Jednog dana ulazeći u učionicu kao profesor, on je pročitao na vratima natpis: »P. Roglerius Boscovik... De Elementa Algebra et Trigonometria«. I tađo Rudje piše Firmianu, to pismo 1768., koje citira Gabba, protestirajući protiv ovakve provokacije, pa korigujući trigonometria u trigonometria, kaže, da se njegove ime piše Rogerius ili Ruggiero Boscovich. Međutim, da li su i Brunet Gabba sigurni,

da je Bošković želio da se njegovo ime piše isključivo tako? Oni mogu naći, iako on protestira protiv pisanja njegova imena na nepotpun način (kao što činimo mi u Jugoslaviji, a što je usvojila i francuska enciklopedija Larousse), da sam Bošković piše svoje ime također i sa Rudje, kao što ga zovu u kući, i što nam daje pravo, nama Jugoslavenima, da mu pišemo ime kako je to običaj kod nas.

Ovdje bih se još u nekoliko primjedbi osvrnuo i na pisanje *La civitta cattolica*, od februara 1938., jer i ona brani talijansku tezu, po kojoj je Rudje Talijan. *La civita cattolica* piše kako je Rudje rođen u latinskom gradu (nell'ancora latinissima Ragusa), te se, prema tome, ne može smatrati Slavenom već Talijanom. Čudno nepoznavanje stvari. Već su Englezi u XIV. vijeku priznali Dubrovnik kao slavensku republiku, a u doba Rudja čak je i njegov djed po majci, Baro Bettera, bio toliko slaveniziran, da je postao ilirskim pjesnikom, koji je pisao na narodnom jeziku kao što su mu Oronta iz Cipra 1699., Čučenje bogoljubna 1702. i t. d., da ne govorimo o drugima ili o njegovoj sestri Anici, pjesnikinji Dubrovačkoj. Dalje *La civita cattolica* zaključuje, da je Dubrovnik bio u to vrijeme talijanski grad, jer se »in patria stessa potea imparare la lingua, italiano essendo ivi correntemente parlata«. To je točno za vlastelu, ali narod nije znao ni riječi talijanskog. Iako bismo rezonirali kao *La civita cattolica*, mi bismo mogli reći, kako je u doba Augusta Rim bio grčki grad, jer je u njemu svaka otmjenija gospa govorila grčki. Najzad, ista *La civita cattolica* tvrdi, kako je Rudje smatrao talijanski jezik svojim jezikom, jer je pisao tim jezikom kao i latinskim, pa se mora smatrati Talijanom. Učeni ljudi iz *La civita cattolica* moraju sigurno znati talijanski jezik i svakako da su čitali njegovo djelo »*Giornale di un viaggio da Costantinopoli in Polonia*«, gdje su pod datumom 1. Jun, str. 29 morali pročitati: »La lingua del paese é un dialetto della lingua Slava, la quale essendo anche la mia naturale di Ragusa, ho potuto farmi intendere da loro, e intendere qualche cosa di quello che dicevano...«, dakle stigavši u bugarsko selo Davidkovi 1. juna Rudje je pisao: »Jezik (ovog) kraja je narječje slavenskog jezika, a kako je to *moj maternji jezik iz Dubrovnika*, to sam se mogao sporazumjeti s njima«. Najzad, oni znaju i latinski, i ako im memorija nije oslabila, morali su se sjetiti, da je Rudje u svom latinskom djelu Pomrčine Sunca i Mjeseca pisao: »Sa svih strana okruženi barbarstvom i neznanjem, mi gajimo sa svom ljubavlju kako ekzaktne nauke tako i književnost, kako na latinskom tako isto i na ilirskom, koji je jezik zemlje« (str. 408). A da se ovog sžete s onu stranu Jadranskog mora, potrebno je samo da se bar u historiji odreknu svog subjektivnog i šovinističkog mišljenja.

Eto, to je predmet na kome se želimo ovdje ukratko zadržati. Svakako, da se svaka škola odražava na svog učenika. Na Boškovića su imali neki uticaj njegova dva profesora: Noceti i Borgondio, ali o njima se Rudje, u svojim pismima, dosta rđavo izražava i to ne bez razloga, jer su ga odgajali u duhu klasične matematike, ne dajući mu nikakve osnove infinitezimalnog računa, što je bio veliki nedostatak, koji mu se grđno osvetio i koji je umnogome umanjio vrijednost njegovih mnogobrojnih djela.

Zahvaljujući tom latinskom duhu i naučnom odgoju, koji čine stup talijanske teze, a po kojoj bi Rudje trebalo prije da bude Talijan nego Jugoslaven, Bošković je baš i pao brzo u zaborav i ostao dovoljno neproučen. On je pisao, uglavnom, na latinskom jeziku, koji je ustupao sve više mjesto nacionalnim jezicima, kako u običnom životu, tako i u nauci, tako da su njegova djela, u doba nacionalnih rasplamsavanja prije Francuske revolucije, sve manje čitana. Zatim, on u svoja naučna izlaganja nije uvodio moderan matematički jezik, kakav je bio infinite-

zimalni račun, već je sve svoje teorije, baš zahvaljujući latinskom duhu i naučnom odgoju, koji je u Rimu stekao, zavijao u duga i za praćenje teška geometrijska izlaganja, koja su otežavala njihovo čitanje. To je imalo za posljedicu, da su mnogi naučenjaci crpili ideje iz njegovih djela, počevši od Laplace-a pa do Faraday-a, Kelvina i drugih, nešto ih razrađujući i unapređujući, spominjući Rudja; drugi su opet crpili te ideje, ali su zaboravljali autora, kao što su Cochy, Duhem i naročito Poincaré, koji je čak na Politehničkoj školi u Parizu predavao o Boškoviću, dakle koji ga je čitao, ali koji u mislima o relativitetu nigdje ne spominje Rudja. To je imalo za posljedicu, taj zaborav na njegova djela, da su njegovu jednadžbu o putanjama kometa mnogi preinačavali, kao što je bio Opolzer, Lagrange, pa čak u 1928. i Vilkinson, ne spominjući njenog tvorca Boškovića. To je imalo za posljedicu korištenje njegove ideje o durbinu napunjenom vodom između objekta i okulara, o kome je predmetu Dr. Hondl u »Almanahu Bošković«, 1952. i 1953., napisao dva iscrpna i odlična članka. To je imalo za posljedicu, da Bessel skoro 70 godina poslije publiciranja Rudjinih *Cjelokupnih djela iz astronomije*, objavi također na latinskom jeziku svoje *Osnove astronomije*, gdje je dao iste formule za korekcije pasažnog instrumenta, koje nose njegovo ime, iako ih je Rudja dao mnogo ranije. Dovoljno je, da spomenemo samo toliko, posljedice tog latinskog duha i naučnog odgoja, koje je stekao u Italiji, koje su naučno očerupale našeg Rudja, pridonoseći naučnoj slavi drugih naučenjaka, a tvorca ostavljajući u zasjenak. Često su, dakle, njegove ideje zavučene u labirinte geometrijskih izlaganja drugi davali u svjetlosti diferencijalnog i integralnog računa kao svoje vlastite metode. Eto, to su bile posljedice elemenata talijanske teze, elementi koji su dosta osiromašili našeg Boškovića.

Bošković je, svakako, naš najveći naučenjak, iako smo imali jednog Teslu, Pupina, Varičaka, Petrovića, Cvijića i mnoge druge. Možda mi nismo dovoljno svijesni njegove vrijednosti. Druge nacije bi napravile od njega čitav kapital, mi čak našim studentima na Prirodoslovno-matematičkim fakultetima ne predajemo ni o njegovu oskulatorem krugu, poznatom u stranoj literaturi kao »Boškovićev krug« i o kome slušaju strani studenti na svojim univerzitetima. A naš je Rudja zbilja velika naučna ličnost. Poznati engleski pisac-filozof Huxley, u svom djelu »Antic Hay« stavlja Rudja, ne bez razloga, među najveće genije čovječanstva kad kaže: »Danas ne vidimo više slikara-kipara-pjesnika kao što je bio Michelangelo, niti naučenjaka umjetnika, kao što je da Vinci, niti matematičara kao što je Bošković, niti muzičara kao što je bio Händel«. Boškovića s Da Vinciem upoređuje i današnji najveći gravimetrista, Finac Heiskanen, koji je svakako najviše osjetio Boškovićevu genijalnost, kad se radilo o pitanju Geoida ili problemu izostazije. Rudja po naučnoj revolucionarnosti Nietzsche upoređuje s Kopernikom. Lalande ga još za života naziva najvećim matematičarom Evrope. Laplace u Boškovićevim djelima nalazi genijalne metode. Književnik Baret navodi kao najveće astronome XVIII. vijeka Bradleya i Boškovića, dok veliki francuski matematičar Cochy kao najveće matematičare, fizičare i astronome smatra Brahea, Kopernika, Boškovića, Descartesa, Newtona i Guldena. Baron von Zach smatra Boškovića čak većim i od samog Newtona u pitanju fizike i atomistike.

Rudja je bio veliki naučenjak. Svuda je ostavio trag. U matematici, to je problem tijela maksimalne atrakcije, konusni presjeci, njegov oskulatorem krug, ideja o neuklidskoj geometriji, ideja o novim geometrijama sa tri dimenzije i četvrtom — vremenom ili čak geometrijama sa više dimenzija, onda — prvo geometrijsko izvođenje diferencijalnih formula sferne trigonometrije. U Fizici je to

relativitet i beskonačnost svemira, njegovo širenje, koje ideje poduzimaju francuski naučenjaci kao Cochy ili Poincaré, atomistika, radovi iz Optike, njegova prizma s promjenljivim kutom, koja se i danas koristi. U Geodeziji su to nove metode triangulacije, mjerenje baza s novim instrumentima, koje je on uveo, pojam Geoida, prijedlog o izvršenju međunarodnog promjera Zemlje, njegovo izvršenje triangulacije između Rima i Riminija puno naučnih novosti, ideja o gravimetru, rađanje problema izostazije. U astronomiji je to pronalazak mikrometra, raznih instrumenata za potrebe mornarice, durbin s vodom između objekta i okulara radi ispitivanja rasprostiranja svjetlosti, osnivanje opservatorije u Breri blizu Milana, najmoderniji opservatoriji u Evropi onog doba s izvanredno bogatim programom rada, koji je obuhvatio čitavu astronomsku problematiku, programom, kakav je mnogo godina kasnije zamislio za Pulkovski opservatorij čuveni Struve; onda uvođenje praktične astronomije i metodike promatranja, uvođenje korekcije za instrumentalne griješke kod pasažnog instrumenta i formule do kakvih je došao poslije 70 godina i sam Bessel i koje nešto izmijenjene nose ime Mayera.

Eto, takav je naš Rudja Bošković koga talijanska teza želi predstaviti kao svog čovjeka, koja hoće da istakne njegov latinski duh i njegov naučni odgoj, koji je stekao u Italiji, i koja hoće zanemariti sredinu iz koje je nikao.

II.

Sredina iz koje je nikao Rudja

Giacomo Casanova, poznati talijanski Don Huan XVIII. vijeka pisao je negdje u svom Dnevniku: »Volio bih negdje sresti Mirabeau-a i zadaviti ga svojim rukama. Lažnog li pisca, koji je obeščastio mnoge krunisane glave, a među njima i našeg odličnog Boškovića«. I počevši od ovog Talijana, množili su se oni koji su Boškovića smatrali Talijanom, čak Poljakom, množili su se naročito Talijani, koji su prisvajali ovaj veliki um »koga je Rim počastvovao za svoga profesora, a kome bi Grčka podigla spomenik, makar bila prinuđena da za to poruši kip nekog svog heroja«, kako je to pisao Fabroni.

Francuski matematičar D'Alambert, bijesan na Rudja što je pronašao jednu griješku u njegovim računima o gustoći zemlje, toliko bijesan u svom mladenačkom ponosu, da se čak na Rudja žalio i ruskoj carici Katarini II., nazvao ga je »Talijanskim geometrom«. Svakako manje uvrijeđen na uvrede koje mu je nepravedno nanosio ovaj genijalni francuski matematičar, nego na ovo talijaniziranje, Bošković u svom djelu »Astronomska putovanja...«, kroz usta svog prevodioca odgovara D'Alambertu, da on, Rudja, nije Talijan, već Dubrovčanin, Slaven. I u svom djelu na francuskom jeziku, koje nosi naslov »Pomrčine Sunca i Mjeseca« u redovima posvećenim Luju XVI. piše: »Zaštitniče velikih naroda, ne odbijaj da to budeš i malim narodima. Istina, uske granice zatvaraju moju domovinu. Na obalama Jadrana, Dubrovnik cvjeta svojim bogatstvom i zamahom svoje trgovine. Njegova slava počiva na geniju nauka i umjetnosti, na starom plemstvu i na vječitim pravima slobode« (vidi sliku 1).

Smatrali su Rudja i Poljakom, kao što se to može naći kod Nietzschea.

Ali, kakva je ta sredina iz koje je Rudja nikao i koju talijanska teza o prioritetu na Rudja hoće da zaboravi?

Počevši od Raguse na Jadranu, upravo počevši od našeg Dubrovnika pa do Raguse na Siciliji bilo je mnogo ljudi iz naših krajeva, koji su bili profesori uni-

verziteta po raznim gradovima Italije, ili čak i drugi kulturni radnici, koji su kitili talijansku kulturu i udarali temelje talijanskoj školi-nauci, u koju će Rudje ući kao dječak sa svojih petnaestak godina, s dobrim osnovama matematike i latinskog jezika, koje mu je već dala dubrovačka škola, da bi u dvadesetim godinama svoga života postao profesor u Rimu, Paviji i t. d. Ako još uzmemo da je za vrijeme studija davao svoje naučne radove, njegove poznate disertacije o raznim naučnim pitanjima, onda je malo vjerojatno da mu je Italija, samo Italija, a ne i Dubrovnik, a ne naročito njegov veliki naučni duh, genijalnost dala naučno oformljenje, a ne, dakle, naročito njegova genijalnost, koja je dozvolila Rudju, da kao kakva bujica izbacuje pravu rijeku naučnih radova, kako je to lijepo primijetio Englez Gill. Stvarno, pravu rijeku naučnih radova, koji su značili preokret u nauci, u toliko prijev, što je Rudje bio prvi Evropejac, koji je s ovu stranu Lamanche, presijavao Newtonove ideje, razvijao ih i ispravljao.

U Ragusi na Siciliji, a onda u Palermu živi krajem XVI. vijeka jedan naš čovjek, Hodierna — Daničić, koji već pridonosi autoritetu i ugledu talijanske nauke. On je veliki astronom i matematičar, koji je naročito poznat po svojim promatranjima satelita Jupitera.

A u našoj Ragusi, u našem Dubrovniku? Već u XV. vijeku Ivan Gazolić piše astronomske knjige i konstruira Armilarne sfere za Mađarski dvor. Dok se takvi instrumenti uopće nisu pravili ni u Italiji, ni u Mađarskoj, pored Gazolića njih u Dubrovniku pravi i Vlaho Držić, koji je napravio jednu od najljepših Armilarnih sfera za kardinala Carpa, na kojoj je krugove izdijelio opet naš čovjek — Nalješćević. Početkom XVII. vijeka, u Dubrovniku naročitu djelatnost razvija i Marin Getaldić. Getaldić konstruira parobolično ogledalo i koristeći lupu stvara neku vrstu prvog teleskopa mnogo godina prije Newtona i Herschela, kao što to potvrđuje Burattini. Malo dalje od Dubrovnika, u Splitu, krajem XVI. vijeka živi i De Dominis. Do pojave ovog naučenjaka, kao što kaže Voltaire »duga je bila neobjašnjivo čudo«, koju De Dominis pomoću staklene kugle objašnjava, pošto je prethodno u splitskoj katedrali, pola vijeka prije Newtona otkrio spektar Sunca, kao što priznaje sam Newton u svojoj Optici. Isti ovaj Marko De Dominis točno 23 godine prije Galileja, ostavlja rukopis o astronomskom durbinu.

Sve ovo pokazuje, da je u Dubrovniku postojala naučna tradicija u optici. I Rudje je bio veliki optičar. Rudje je vrlo poznat po svojoj prizmi s promjenljivim kutom, koja je po riječima Francuza Jasmina imala veliku praktičnu i teorijsku vrijednost, a koju je, negdje pred sam rat Vernier upotrebio da odredi paralaktičko kretanje Sirkusa. Poznat je Rudje i po svom kružnom mikrometru, koji Bar upotrebljava 1891. u Geodeziji, koji Ricard patentira 1893. i koji danas iskorišćuju Zeiss i Boshart za konstrukciju modernih teodolita.

Može li se reći, kada se sve ovo ima na umu, upravo, ako se ima na umu ova tradicija naših Dubrovčana u optici, da sredina iz koje je Rudje nikao, nije imala nikakva utjecaja na Boškovića, u toliko prije kada znamo, da je Rudje čitao djela Dubrovčana?

Ima pored toga u Dubrovniku Kalendića, koji pišu »Fiziku«, i Grizigona, koji pišu »O plimi i osjeku«, ima i Nalješćevića sa Hvara, koji pišu o »Zemlji«. A zar to nisu bili predmeti kojima se i Rudje bavio? U Klisu Franja Petrić, koji je također bio profesor u Italiji, a kome Italija nije dala naučno obrazovanje, piše jedno filozofsko djelo, u kome se nalazi i poglavlje »Pancosmias«. Tu Petrić nazire gravitaciju, dosta prije Newtona, na nekim mjestima kod njega osjećamo, kao da nazire postojanje zvijezda patuljaka i divova. A zar to nisu problemi

kojima se i Rudje bavio i to u vrijeme, kada takvih misli ne nalazimo u talijanskoj školi?

U Udini živi astrolog i astronom Luka Gavrić koji proriče sudbinu Medicia. Ima hi još mnogo drugih, rasijanih po Italiji. Svi ovi znani i neznani — De Dominis, Daničići — Hodierne, Stojkovići, — Stayevi, Petrići, Gavrići, Lornje i t. d. bili su profesori po raznim talijanskim univerzitetima od Trsta do Palerma, stvarali talijansku kulturu, unapređivali talijansku nauku. Zar mi, ako bismo pošli stopama talijanske teze izopačavanja historijskih činjenica, ne bismo možda još sa većim pravom mogli reći, kako su naši ljudi stvarali naučnu sredinu u Italiji, koja je naučno formirala Rudja Boškovića, kako to voli da kaže Luigi Volta i njemu slični.

Imali su naši narodi još mnoge druge Gradiće, Stefane, koji iznalazi zakon o zračenju crnih tijela, Vehe. Imali smo mi i jednu grupu astronoma: Bogdanić, Paskvić, Kmet, Horvat, Martinović, koji su osnovali opservatorij u današnjoj Pešti. Imali smo mi i jednog Gopčevića — Brennera, koji kao astronom radi na Malom Lošinju, gdje ima i svoj opservatorij i svoj časopis za popularizaciju astronomije i koji stiče ugled sličan Flammarionu ili Pickeringu. Sve je ovo već dovoljno kao sredina, koja je mogla dati, najzad i dala jednog Rudja Boškovića, nešto, dakle realnije nego što je bio njegov kratak boravak u Rimskom kolegijumu.

A ti naučenjaci koje smo spomenuli, nije sve što čini sredinu iz koje je Rudje nikao. Ta sredina imala je i nešto drugo. U našim narodima uvijek su bile pažljivo praćene prirodne pojave kao što je bila, recimo, pojava pomrčine Sunca od 17. juna 1433., »kada su se vidjele i zvijezde«, što predstavlja pojavu dosta rijetku u našim krajevima. Govori se u našim Rodoslovima i o kometama, kao što je bila Halleyeva iz 1456. ili, naročito, kao što je bila repatica iz 1577. zabilježena u Gabrovskom Letopisu, a koja je kod nas viđena mjesec dana ranije nego što ju je zapazio sam Tiho de Brahe. Sve to ukazuje na činjenicu da su kod nas prirodne pojave praćene od najranijeg doba. A poznato je, da je i sam Rudje bio odličan promatrač prirodnih pojava, koje je on majstorski opisivao do u detalje. Zar se u tom pitanju na njega ne ogleda odraz sredine iz koje je nikao? Sve to pokazuje da se kod nas nauka gajila od najranijih vremena, ništa kasnije nego u ostalim državama Evrope, istina ne tako sistematski, zbog događaja koje je historija nametala našim narodima, da brane svoju čast i nacionalne slobode od raznih zavojevača, raznih tendencija talijaniziranja i sličnog.

Sve dosada rečeno, kao i onaj naš članak »Doprinos Jugoslavena astronomiji« (Almanah Bošković, 1953.), jasan su dokaz da su naši narodi, da je sredina iz koje je Rudje nikao, odavna stremili nauci, bilo u Dubrovniku, tada samostalnoj, posve slavenskoj republici, bilo oko drugih naših kulturnih i nacionalnih centara.

Eto, takva je sredina iz koje je Rudje Bošković (1711—1787) nikao, sredina koja je bila sposobna da dâ jednog naučenjaka stila i veličine kakav je bio Rudje.

Slavko Borojević

BIOLOZI JUGOSLAVIJE ODRŽALI SU SVOJ PRVI KONGRES

Od 12. do 15. jula održan je u Zagrebu I. Kongres biologa Jugoslavije. Prva dva dana održana su kongresna predavanja, a zatim su u sekcijama prikazani naučni radovi i referati. Kongresna predavanja su obrađivala organizaciju naučno-istraživačkog rada i nastave u biologiji. Akad. S. Stanković u predavanju »Razvitak biologije kod nas« prikazao je iscrpno uvjete i razvoj biologije kod nas prije rata i poslije rata, predmet njenog istraživanja, njenu materijalnu bazu. Posebno je iznio svoje misli o organizaciji naučno-istraživačkog rada i ukazao na neke nepravilnosti u materijalnom snabdijevanju pojedinih instituta i način kako da se to ispravi. Naročito vrijednim u predavanju akad. Stankovića smatram stav koji je iznio o slobodi naučnog rada, o objektivnosti i kritičnosti, koju moraju imati naučni radnici, ako žele da stvaraju vrijedna naučna djela.

Predavanja Akad. S. Jakovljevića: »Nastava biologije na Prirodoslovno-matematskim fakultetima i Visokim pedagoškim školama«, Dr. S. Urbana: »Nastava biologije na Poljoprivrednim, Šumarskim, Veterinarskim, Medicinskim i Farmaceutskim fakultetima«, i M. Grubića: »Nastava biologije na srednjim školama« obrađivala su pitanja nastave na našim školama i važnost i mjesto biologije među ostalim predmetima u nastavi.

Ostala kongresna predavanja prikazala su nekoliko općih važnih bioloških problema. To su bila predavanja Akad. J. Hadžića: »Izvođenje eumetazoa iz protozoa« Prof. dr. I. Pevaleka: »Zaštita prirode u našoj zemlji s posebnim obzirom na Plitvička jezera i Krku«, Prof. dr. I. Horvata: »Istraživanje vegetacije Jugoslavije i njeno značenje za znanost i život naroda«, Akad. V. Vouka: »Jedinstvo biologijskih nauka« i Akad. A. Tavčara: »Heterosis u teoriji i praksi«.

Naučni radovi i referati su prikazani i slijedećim sekcijama: nastava i organizacija biologije, teoretska biologija, genetika i citologija, ekologija s hidrobiologijom, fiziologija i biokemija, sistematika i geobotanika, primijenjena botanika, mikrobiologija, sistematska i zoogeografija, primijenjena zoologija, entomologija.

U sekcijama je prikazano 220 naučnih radova i referata. Ovo je svakako impozantan broj i on nam najbolje pokazuje da su se biolozi Jugoslavije imali zašto sastati i o čemu diskutirati. Kongres je pokazao da se u našoj zemlji istražuju mnogi važni biološki problemi, da se prate i primijenjuju najsavremenije naučne tekovine i metode u tom radu. Pokazao je i to s kakvim snagama raspoložemo u naučno-istraživačkom i nastavnom radu u biologiji. Uz manji broj naših istaknutih starijih biologa, danas kod nas, na raznim granama biologije, radi razmjerno velik broj mladih ljudi. Zahvaljujući uvjetima koji su u novoj državi stvoreni za naučni rad, kao i aktivnosti i pomoći starijih biologa, mladi ljudi smionu ulaze u rješavanje

raznih bioloških problema i pridonose da se biološka znanost digne na takav nivo kakav nije imala nikada prije u našoj zemlji. Mi imamo sve uvjete da biologija, kao i druge naučne discipline, doživi svoj puni procvat i da daje značajne priloge svjetskoj nauci i našoj praksi. Ovaj napredak mi možemo ubrzati smišljenim radom i organizacijom. Kod nas ima vrlo dobrih instituta, a ipak se malo ljudi šalje na specijalizaciju u te institute. Više je naših ljudi poslije rata otišlo na specijalizaciju u inozemstvo nego li ih se specijaliziralo u zemlji, a nije točno da mnogošta ne bi mogli naučiti i kod nas prije nego što odu u druge države.

Stručni kongresi mnogo koriste, jer se ljudima pruži prilika da se sastanu, upoznaju što tko radi, izmijene mišljenja i prodiskutiraju zajedničke probleme. Mnogi od nas su dobili nove poticaje za rad, došli do novih ideja, što će se sve pozitivno odraziti u daljnjem radu. Kongres je dao mnoga iskustva kako za nastavni i naučni rad, tako i za organiziranje idućeg biološkog kongresa, da bi bio od što veće koristi za sve nas. U vezi s tim htio bih dati nekoliko napomena o nedostacima u radu Kongresa i iznijeti neke prijedloge, kako da se organizira idući kongres.

Izvještaj broj naučnih radova i referata nije odgovarao da se iznosi na kongresu. Naime, neki su iznosili već objavljene ili tek započete radove, a to se ne bi smjelo dozvoliti, jer u prvom slučaju nema potrebe da se prikazuje već poznata stvar, a u drugom se slučaju ne može ništa ili vrlo malo reći o radu koji je tek u toku. Ovo je uvjetovalo da se o nekim radovima nije diskutiralo ili je referent bio prisiljen da odgovara »to još nisam ispitao«, »to kanim ispitati«, »to mi nije poznato« i t. d. Bilo bi korisnije da je iznesen manji broj radova, ali novih, originalnih naučnih radova, što potpunijih, koji ranije nisu objavljivani.

Pored naučnih radova u sekcijama, čitani su i referati. Neki od tih referata su bili općeniti, površno ulazili u problem i, razumljivo, nisu bili interesantni. Isto tako kao što su važni originalni naučni radovi, tako je potrebno s vremena na vrijeme dati osvrt na teoretsku i ideološku podlogu postignutih rezultata, te smatram da su referati o nekim važnim pitanjima iz dotične struke neobično potrebni na ovakvim i sličnim kongresima. Takvi referati moraju dobro naučno obrazložiti i uopćiti dotični problem, na objektivnan i kritički način prikazati stanje stvari i tumačenje drugih, moraju biti u skladu s rezultatima dobivenim eksperimentalnim putem. Takvi referati mogu dati više novih ideja i poticaja za rad nego neki naučni radovi i stoga je važno da zaista budu dobri.

Interesantno je da je vrlo mali broj radova bio zajedničko djelo nekolicine ljudi, u većini su to bili radovi pojedinaca. U tom pogledu čine izuzetak neki autori s medicinskog, veterinarskog fakulteta i biokemije. Jasno je da je naučni rad individualni rad, ali rad nekoliko ljudi na jednom problemu ili na usko povezanim problemima postaje sve većom nuždom na današnjem stupnju razvitka nauke. Ako pogledamo publikacije u naučnim časopisima drugih država, naročito USA i SSSR, vidimo da je veliki broj tih publikacija plod rada nekoliko ljudi ili cijelog kolektiva i da to sve više postaje praksa u naučnom svijetu. Kod nas je, pak, to još uvijek dosta rijetka praksa. Istovrsni stručnjaci, pogotovo ako su istog ranga, u mnogo slučajeva su posvađeni i nelojalni jedan prema drugome, a ne da imaju dobre naučne veze i suradnju. U ovakvim je slučajevima posrijedi primitivna konkurencija, u čijoj osnovi leži siromaštvo u znanju i slab istraživački rad.

Zajednički rad većeg broja naučenjaka ima mnogo prednosti. Naučni problem se obradi detaljnije i svestranije, izgradi se određeni sistem i metodika rada, usavršavanje mladih ljudi vrši se mnogo brže i uspješnije, rad se može nastaviti

i u odsustvu pojedinih članova dotičnog kolektiva, a ne da odlaskom šefa pre-staje svaki kontinuitet u radu, kao što se to kod nas zna dogoditi.

Kod nas još ima institucija u kojima se problem za rad uzima nasumce samo zato da bi se ipak nešto radilo, pa je razumljivo da se u takvoj situaciji može desiti da se uzimaju nevažni problemi ili oni koji su već dobro poznati i detaljno obrađeni u svjetskoj literaturi. Osim toga, ovakav rad dovodi do parcijalnih rješenja, a pri većim teškoćama se napušta i uzima nešto drugo.

Možda bi bilo bolje da kongresna predavanja nisu održana uzastopce jedno za drugim, nego da su raspoređena kroz sve dane trajanja kongresa. Mislim da bi time ta predavanja dobila na efektivnosti. U tom bi se slučaju rad sekcija za sve učesnike kongresa trebao odvijati dopodne, a predavanja poslije podne. Ovakav raspored bi mnogo pridošio boljem upoznavanju ljudi, što je bez sumnje, ogromna korist od svih kongresa.

U indeksu imena bilo bi dobro štampati imena svih prisutnih koji su se prijavili za kongres, a ne samo imena autora. To bi također pridonijelo boljem upoznavanju ljudi i znalo bi se gdje tko radi i na koga se čovjek može obratiti i uspostaviti stručne veze.

U daljnjem izlaganju dat ćemo samo prikaz rada sekcije za teoretsku biologiju i sekcije za genetiku i citologiju, što je od interesa za naš časopis.

RAD SEKCIJE ZA GENETIKU I CITOLOGIJU

U ovoj sekciji prikazano je 15 naučnih radova. Radi lakšeg prikaza podijelit ću te radove u nekoliko skupina, na osnovu tretirane tematike.

Prvu skupinu sačinjavali su radovi na vegetativnoj hibridizaciji. R. Gornik u radu »Vegetativni hibrid *Nicotiana glauca* sa *Solanum lycopersicum*« iznio je vrlo interesantne rezultate o promjenama u boji i obliku plodova, broju komora u plodu, veličini i obliku listova i t. d., koje je dobio utjecajem podloge *N. glauca* na plemku *S. lycopersicum*. R. Glavinić u radu pod naslovom »Vegetativna hibridizacija paradajza« iznijela je preliminarne rezultate, koje je dobila kalemljenjem nekih novih sorata paradajza. Ovaj rad se nalazi u fazi prve generacije i autorica nije mogla iznijeti neke detaljnije podatke, ali ona već nekoliko godina radi na vegetativnoj hibridizaciji te je postigla pozitivne rezultate od kojih je neke već objavila. M. Sarić u radu »Prilog proučavanju nasljednih promjena izazvanih kalemljenjem« prikazao je rezultate koje je dobio kalemljenjem različitih sorata ječma. Naime autor je kalemio ječam dvoredac na ječam četveroredac i dobio nasljedne promjene koje su se očitovale u skraćenom osju ili potpunoj bezosotosti, u djelomičnom prenošenju svojstva četverorednost ili dvorednost, u izmijenjenom rastu i t. d.

Ovi eksperimenti su potvrdili rezultate Lisenka i njegovih suradnika da se kalemljenjem mogu proizvesti nasljedne promjene t.j. prenijeti svojstva podloge na plemku vegetativnim putem bez spolnog ukrštavanja. Promijenjena se svojstva plemke u daljnjim generacijama cijepaju pri spolnom razmnožavanju i po tom su ovakve pojave dobile naziv vegetativni hibridi. U cijepanju se ne zapažaju

pravilnosti kao kod spolnih hibrida ali u nekim slučajevima omjeri cijepanja za dotično svojstvo su slični omjerima koji se dobivaju kod spolne hibridizacije za to svojstvo.

Poslije ovih predavanja razvila se vrlo živa diskusija u kojoj su učestvovali Tavčar, Korić, Gornik, Borojević, Glavinić, Kump, Musalevski, Sarić i drugi. Referentima su postavljena pitanja o porijeklu i čistoći materijala koji su upotreбили za kalemljenje i na koji način oni tumače promjene koje su se tim postupkom zbile. Za plemku, R. Gornik je upotrebio jednu sortu paradajza, koja se već dugi niz godina uzgaja u Prilepu, ali mu nije poznato njeno porijeklo. Za eksperimente ovakve vrste neobično je važno točno poznavanje materijala s kojim se radi, pogotovo u slučaju paradajza, koji je vrlo varijabilna biljka. U eksperimentima R. Gornika ovaj je prigovor znatno umanjen činjenicom da je kalemio ne samo dvije različite vrste, nego dva različita roda, čija svojstva su toliko dijametralna, da se dobivene promjene mogu jedino postići utjecajem jedne komponente na drugu i ne mogu se pripisati bilo kakvoj varijaciji roditeljskih komponentata.

U tumačenju vegetativnih hibrida mišljenja se u mnogom razlikuju ili, bolje rečeno, nema još jedne zadovoljavajuće hipoteze. Vegetativne hibride Lisenko tumači tako da plastične materije prelaze iz podloge u plemku i da te materije imaju svojstva svoje rase, svoje vrste. Ovakvo tumačenje je krajnje nedovoljno i laičko. Danas nauka zna mnogo više o sastavu citoplazme, jezgre i hromosoma, pa se treba truditi da se tumačenja dovedu u sklad s većim poznatim činjenicama o stanici i njenoj diferencijaciji, a ne da se govori o nekakvim plastičnim materijama. Akad. Tavčar tumači vegetativne hibride tako da materije koje prelaze iz podloge u plemku predstavljaju strani kemizam, koji djeluje na citoplazmu i preko nje na karioplazmu stanica plemke i na taj se način promjene očituju i u potomstvu. S. Borojević je iznio da je tumačenje akad. Tavčara logično i prihvatljivo, ali da ne ide do kraja. Sigurno je da materije (svejedno šta one bile) koje prelaze iz podloge u plemku, predstavljaju strani kemizam za citoplazmatski i nuklearni dio stanica plemke i da one vjerovatno izazivaju te promjene, ali što onda znači da te materije prenose svojstva svoje sorte. A kako to možemo uskladiti s klasičnom koncepcijom o nasljeđivanju? Nasljedne promjene izazvane kemikalijama i drugim agensima nazivamo mutacije i njih karakterizira neodređenost, t.j. mogu se desiti u bilo kojem pravcu. Kod vegetativnih hibrida, promjene su određene, t.j. prenose se svojstva podloge na plemku ili potpuno ili djelomično, a ne nastaju neka nova svojstva koja ne bi bila sadržana u roditeljskim komponentama. Kad je to tako, znači da su te materije ili kemizam nosioci svojstava svoje sorte, a ako nisu ni to, onda bar djeluju tako da se pod njihovim utjecajem mogu razviti svojstva te sorte. To, opet, znači da svojstva treba gledati kao produkt uzajamnog djelovanja svih elemenata stanice. Pritom neki elementi, kao na pr. hromosomi, mogu imati, a sigurno i imaju, važniju ulogu, ali samo u zajedničkom djelovanju s ostalim dijelovima stanice.

Ukoliko su ova razmatranja točna, naša znanja o ulozi hromosoma u nasljeđivanju treba revidirati. Može se reći da se klasična koncepcija o hromosomskoj teoriji, zapravo ulozi gena, sve više mijenja, ne samo pod utjecajem rezultata vegetativne hibridizacije, nego i pod utjecajem novih otkrića o pozicionim efektima, citoplazmatskom nasljeđivanju, mutirajućim lokusima i t. d.

Drugu skupinu čine radovi M. Korića: »Nove varijetete pšenice dobivene križanjem (Tr. vulgare var. ramosa, tetrastichon, floribunda, luxuriosa, hordeiforme, aurea i aditiva M. et S. Korić)« i S. Jamšek-Korić: »Suplementarni klasići kod

pšenice». Autori su pomoću kompleksnih križanja uz primjenu dugogodišnje selekcije i maksimalne agrotehnike dobili nekoliko neobičnih formi pšenice, koje su danas stabilne i mogu se nazvati novim varijetetima. Dobivene nove varijete pšenice imaju dosada samo botanički značaj, a gospodarska vrijednost im je vrlo slaba. Glavni su njihovi nedostaci preduga vegetacija, neotpornost prema bolestima, relativno maleno zrno i t. d.

Treću skupinu radova čine radovi A. Tavčara: »Somatska mutacija endosperma tipa indurata na klipu Zea mays indentata i modus nasljeđivanja« i M. Lj. Zečevića: »Prekobrojni hromosomi u hibridnim linijama Zea mays L. (Pret-hodno saopćenje)«. Prof. Tavčar je u jednoj liniji kukuruza zubana dobio klip, čiji gornji dio nije imao zrna zubana, nego zrna tvrdunca. Promjene ove vrste vrlo su rijetke i dosad nisu zapažene na kukuruzu. Ispitivanjem načina nasljeđivanja ustanovljeno je da se radi o somatskim mutacijama, t. j. takvim promjenama koje se ne prenose na potomstvo. Također se dešava da izvjestan broj zrna indurata tipa prenosi to svojstvo i na potomstvo, ukoliko se promjena desila u ranijem stadiju i zahvatila epidermalno staničje. M. Zečević je saopćio da je u prvoj generaciji inbreedinga nekih tvrdunaca iz Srbije našao prekobrojne hromosome, t. zv. B hromozome. Neobično je da se od kukuruza s normalnim brojem hromosoma pri primjeni inbreedinga, i to samo kroz jednu godinu, pojavljuju prekobrojni hromosomi, pa će autor dalje nastaviti s tim istraživanjima.

U četvrtu skupinu možemo svrstati radove M. Zei: »Inverzija spola kod kralježnjaka s naročitim obzirom na ribe« i Z. Lorkovića: »Zavisnost varijabilnosti organa genitalnog aparata insekata o njihovoj funkcionalnoj vrijednosti.«

I najzad, sve ostale radove po prirodi tematike mogli bismo svrstati u jednu skupinu. To su bili radovi M. Đorđevića: »Individualne razlike u osjetljivosti Parameciuma prema kolhicinu«, K. Milković-Žulj: »Utjecaj streptomicina na vezivno tkivo in vivo i in vitro«, Š. Bečejac-Štrkanec: »Prilog pitanju postanka epidermalnih melanofera kod Salamandra maculosa«, N. Škreba: »Pitanje polariteta i gradienta u embriologiji, s osobitim obzirom na preliminarne rezultate na Nectalus noctula« i »Prilog pitanju metakromazije toluidinskog modrila in vivo«, te Škreb-Guilcher: »Bakterije u citoplazmi Discophrya piriformis N. Sp.«.

Kako vidimo, radovi iznijeti u sekciji za genetiku i citologiju tematski su se znatno razlikovali. Može se reći da je ova sekcija bila jedna od najživljih sekcija kongresa i da su radovi i diskusije mnogo pridonijeli rasvjetljavanju pojedinih genetskih problema i da su od njih imali koristi i referenti i ostali učesnici u radu sekcije. Mnogi su dobili nove pobude za rad i saznanja koja će koristiti u daljnjim istraživanjima.

Ivo Vidan:

POZITIVISTIČKA ESTETIKA I. A. RICHARDSA

(Skica pozitivističke estetike na psihologijskoj osnovi)

PRINCIPI KNJIŽEVNE KRITIKE (Principles of Literary Criticism), London, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd., 1945. (8th imp.)

Knjiga I. A. Richardsa, profesora književnosti u Cambridgeu, o kojoj pišemo, izašla je prvi put već 1924. g., ali se popularnost teorije koju je u njoj izložio, u Engleskoj i Americi i dalje širi i učvršćuje. Osmo izdanje, izašlo poslije Drugog svjetskog rata, u bitnom se ne razlikuje od ranijih, pa je ova knjiga još i danas važan teoretski začetnik jedne od glavnih tendencija u ozbiljnoj književnoj kritici u zemljama engleskog jezika. Evo nekoliko njenih osnovnih karakteristika: Polazi se od analize jezika književnog djela. Ta analiza nije formalistička i ne bavi se stilom prema nekim apriornim kanonima, nego se funkcija izraza kao psihološki vrijednog sadržaja nastoji odrediti na temelju izvjesnog psihologijskog kriterija. Površinski behaviourizam i freudistička uskoča i metafizičnost podjednako su strani tom shvaćanju. Odnos duha i materije promatra se isključivo neurološki, prirodonoučno, dok se filozofska problematika bića i mišljenja svijesno ostavlja po strani. Iako Richards sebe ne svrstava među logičke pozitiviste, on izbjegava ne samo svaku idealističku konstrukciju, nego i upotrebu takvih apstrakcija kao što su »konstrukcija«, »forma«, »kompozicija«, »jedinstvo«, »izraz«, »dubina«, »pokret«, »karakter«, »zaplet«, »atmosfera« i sl. kolikogod je moguće, da bi

svoje izlaganje očuvao od izraza koji su mnogoznačni (ili koji — ne znače ništa). Osobito se oštro bori protiv metafizičkih kategorija »dobrog«, »lijepog« i t. d. Njegova terminologija dosljedno je psihologijska, pa je i čitavo njegovo izlaganje suho, jednobojno, neemocionalno i konkretno-naučno (ali zato ne manje apstraktno) prema onome na što smo navikli u estetskoj literaturi, koja je kod nas uobičajenija.

U ovom prikazu izostavljen je niz problema, koje pisac uzgred obrađuje ili bar dodiruje. On svoje teze često puta više naznačuje nego što ih razrađuje do kraja; vrlo se škrtu služi primjerima, pa u psihološkim distinkcijama nije dovoljno jasan i određen. Ipak Richards daje zaokružen pogled ne samo na poeziju, koju u prvom redu ima na umu, nego i na umjetnost uopće, i to osobito sa stanovišta primaoca umjetničkog djela.

Richards odriče da postoji nekakvo posebno »estetsko iskustvo«, dakle ono što bismo nazvali estetskom spoznajom. On odbacuje tradicionalnu podjelu na tri psihološke »moći« čovjeka. Umjesto toga, uvodi pojam coenesthesije, kojim označava »cjelovitu tjelesnu svijesnost«, kojom čovjek ulazi u odnose s predmetom spoznaje. Mentalni događaj je jedinstven proces, čiji osnovni aspekti jesu: uzrokovanje, kvalitativ-

ni karakter i posljedice, a ti aspekti podudaraju se s uobičajenom podjelom na intelekt, emociju i volju, ali uvijek djeluju zajedno. U odnosu s predmetom, po jedna strana te nerazdvojne cjeline osobito je jako naglašena u pojedinom momentu, a stav kojim čovjek odgovara na podražaje svaki put predstavlja tendenciju k akciji. Pisac u »Principima književne kritike« nije dao detaljnije naučno obrazloženje svoje teorije, ali je njome objasnio zašto ne priznaje postojanje nekog specifičnog »estetskog stanja« i zašto odriče da neka iskustva imaju estetski karakter sui generis. Ono što mi nazivamo estetskim doživljajem (autor, na klasičnoj liniji empirizma i pozitivizma engleske filozofije izbjegava »doživljaje«, »spoznaje« i druge termine kojima bi se svijest eventualno mogla shvatiti drugačije nego li slijedom iskustava), Richards smatra samo finijom organizacijom običnih iskustava, i ona se kvalitativno ne predstavljaju neku posebnu vrstu.

Prema njegovoj definiciji, kritika je »nastojanje da se među iskustvima izvrši diskriminacija i da ih se vrednuje«. On zato podvlači nužnost jedne teorije vrijednosti, koja će odrediti karakter tog vrednovanja i njegov kriterij.

Piščeva vlastita interpretacija vrijednosti potpuno je utilitaristička. Vrijedno (uobičajenim rječnikom rekli bismo: dobro) jest sve ono što zadovoljava neku težnju. Prema tome, vrijednost je sposobnost zadovoljavanja osjećaja i želja na razne složene načine. Te želje i težnje Richards tumači u skladu s formulama Jeremy Benthama iz jednog njegovog pisma od 29. juna 1827., kvintesencu kojih bismo mogli izraziti ovako: Cilj svake individualne akcije je najveća sreća onakva kakva je shvaćena u datom momentu i to s perspektivom do konca života, s time da se ima u vidu sreća zajednice. Pod »srećom« tu Richards ne podrazumijeva uživanje, već zadovoljavanje svih mogućih impulsa, koje uvijek dobi-

vamo preko živčanog aparata, bez obzira smatramo li ih fizičkim ili mentalnim, uvjetovanim prirodnim ili društvenim uvjetima. Jedini razlog da se neka želja ne zadovolji jest taj, da bi se time moglo osujetiti ispunjenje neke važnije želje. Svi društveni običaji, predrasude, tabu-i, moralni temelji, predstavljaju nastojanje da se koherentnom sistematizacijom postigne maksimum zadovoljstva.

Najvrednija duhovna stanja jesu, dakle, ona koja uključuju najširu i najsveobuhvatniju koordinaciju uz najmanje uskraćivanja, sukobljavanja, lišavanja i ograničenja. »Ukratko, — kaže pisac, — najbolji život je onaj u kojemu se naša moguća ličnost angažira koliko je god moguće.« A umjetnik je, za Richardsa, čovjek u čijim su iskustvima pomireni impulsi, koji su kod većine duhova još uvijek zbrkani, pomiješani i sukobljeni. Posao je umjetnika da sredi ono što je u većini duhova u neredu.

Nakon ovih općih teoretskih izlaganja o psihologiji čovjeka i o načinu na koji ta psihologija postaje ključ za tumačenje onoga što bismo nazvali estetskim fenomenom, Richards se kratko zadržava na društvenoj ulozi umjetnosti. Prema Tolstoju, umjetnost vrši tu ulogu preko senzacija, koje neposredno sjedinjuju sve ljude, a to su priznavanje bratstva među ljudima i sinovskog odnosa, u kojem se čovjek nalazi prema bogu, kao i jednostavne životne senzacije. Nasuprot tome, Richards se slaže s Shelleyem, koji kaže da poezija »budi i proširuje sam duh, čineći ga prijemnikom tisuća nezapaženih kombinacija misli. Što god jača i pročišćuje osjećaje, širi imaginaciju i smislu dodaje duh, jest korisno.« Funkcija je umjetnosti, prema Richardsovom shvaćanju, dakle, da »proširuje sferu ljudske sensibilitet«. Pisac odbacuje larpurlartizam, jer ta koncepcija izolira »svijet poezije« od ostale stvarnosti i dijeli čovjeka na »estetskog« i na »moralnog«, »političkog«, »praktičkog« i t. d.,

dok Richards shvaća čovjeka kao cjelovito biće.

Prelazeći na materiju, koju neposredno praktički proučava, pisac ulazi u analizu onih momenata koji sačinjavaju doživljavanje jedne pjesme. On nastoji skicirati psihološko-genetički proces, koji važi bez obzira na posebni sadržaj tog doživljaja. Po njemu, čitanje pjesme izaziva struju reakcija, u kojoj možemo razlikovati redom šest vrsti događanja: I. vizuelna senzacija štampanih riječi, II. slike koje su usko vezane uz te senzacije, III. relativno slobodne slike, IV. misli koje se odnose na razne stvari, t. j. misli »o« raznim stvarima, V. emocije, VI. afektivno-voljni stavovi. Ta analiza zaslužila bi mnogo detaljniju (i primjerima potkrepljenu) obradu nego što joj je posvetio pisac, ali je on ipak naznačio neke pravce u kojima bi se mogle kretati idiosinkrazije pojedinaca kod čitanja pjesme. Kratkim ekskurzijama u područja slikarstva, kiparstva i glazbe pisac pokazuje kako doživljavanje takvih umjetnina nipošto nije vezano samo uz aficiranje pojedinih osjetila, nego da zavisi od čovjekove psihičke cjeline.

Kao što je već rečeno, razlika između pjesnika i drugih ljudi jest u opsegu, delikatnosti i slobodi kojima on povezuje različite elemente svog iskustva. Izražajne forme umjetnika djeluju kao stimulasi, a naš odaziv zavisi od toga u koliko se mjeri uspijevamo približiti umjetnikovoj psihičkoj organizaciji. Svaaka pjesma je »strogo ograničen dio iskustva«; dakle, doživljavanje pjesme je subjektivni proces, pa je čak nepravilno smatrati da su ritam i metar objektivno postojeće karakteristike jednog, od naše svijesti nezavisnog dijela. U knjizi »Praktička kritika« pisac kaže da je ono što se smatra inherentnim ritmom samo model, centralna linija, koja označuje pravac varijacijama u kojima pjesnik i čitalac na temelju smisla i zvučnih sredstava svojim osjećajima unose u svoje doživljavanje pjesme subjektivni ritam, koji onda pripisuju djelu

samom. Richards, dakle, pjesmu nipošto ne smatra samostalno postojećim proizvodom, nego je definira kao »razred iskustava koja se od jednog standardnog iskustva ni u čemu ne razlikuju dalje od neke granice, koja je u pojedinim »slučajevima svaki put različita«. Pod tim standardnim iskustvom možemo smatrati odgovarajuće »iskustvo pjesnika, koji promatra završeno djelo«.

Pjesma može naići na odaziv na dva načina. Ona može naći svoje mjesto u već postojećem sistemu jednostavnih impulsa, koje čitalac prihvaća sa zadovoljstvom i bez poteškoća, ali ga ona u tom slučaju ne obogaćuje novom organizacijom iskustava. Međutim, zrellji će i razvijeniji duh radije ustrajati na novom, iznenađujućem, sadržajno bogatijem iskustvu i odbaciti one »ideje«, zapravo stavove ili tendencije k izvjesnoj vrsti psihološke akcije, koje su i previše poznate, uobičajene, ustaljene. Za Richardsa je borba protiv »ustaljenih odaziva« (u originalu: stock responses) jedan od glavnih zadataka u razvijanju književne kulture, kojeg je svrha da se proširi područje čovjekove sensitivnosti i da ga se obogati novim, raznolikim sadržajem. Taj praktički problem, koji u stvari zahvaća ono što se obično naziva »ukusom« (termin koji pisac nigdje ne upotrebljava) opširno je razmotren u idućoj knjizi.

Drugu stranu ovog pitanja predstavlja bitni sadržaj imaginacije, kojom pjesnik stvara, dakle onih impulsa koji formiraju njegovo iskustvo, onakvo kakvo ono ulazi u pjesmu. A najveća raznolikost impulsa temelji se na »ravnoteži ili pomirenju suprotnih ili nesuglasnih svojstava«. Prema ovoj odredbi, posuđenoj od S. T. Coleridgea (1772—1834), najdubljeg engleskog teoretičara književnosti, Richards ispituje Tragediju i njezine karakteristike, kako ih je označio još Aristotel. Nažalost, kao i u nizu drugih pitanja, on brzo prelazi preko ove problematike, okrnuvši samo jedno od pitanja koja su danas — upravo na

Zapadu! — u centru pažnje ozbiljne kritike, naime analiza pojedinih poetskih djela obzirom na dijalektičke protivstavove, što ih ona svakiput otkriva u sadržaju pjesama koje su od umjetničkog značaja.

Kada govori o književnom tekstu autor promatra njegov izraz s više aspekata. On drži da jezik ima više funkcija, kojima odgovara i više načina razumijevanja. Jedna, koju naziva smislom, jest ona koja se u površnim definicijama jezika često jedina uzima u obzir, a to je saopćavanje misaonih sadržaja. Richards upotrebljava izraz reference, a to za njega znači: misao koja se odnosi na predmet. Druga funkcija jezika jest emocionalna, i ona, uz pomoć smisla, izražava a) stav govornika ili pisca prema predmetu, b) njegov stav prema slušaocima i čitaocima, c) svijesnu ili ne sasvim svijesnu namjeru da se onime što se kaže postigne neki učinak. Tu se, ustvari, radi o posebnim funkcijama, pa jezični izraz prema tome sadržava, uz smisao, još osjećaje govornika, ton kojim se govornik ili pisac obraća drugima, i njegovu namjeru. Ova se posljednja funkcija ponekad iscrpljuje kombinacijom ostalih triju.

Upotreba jezika još je više raščlanjena u knjizi »Značenje značenja« (The Meaning of Meaning 1922.), zajedničkom djelu Richardsa i C. K. Ogdena. (Ogden je filolog i jedan od osnivača Basic English — pojednostavljenog govora, koji služi kao početni stadij za učenje engleskog jezika, osobito za neevropske narode). U tom djelu jezik je shvaćen kao sistem simbola, a autori nastoje da ispituju do koje mjere jezik na shvatljiv način predstavlja mišljenje, a preko ovog i predmet mišljenja. Svoje shvaćanje o jezičnim funkcijama Richards sistematski raspravlja u knjizi »Praktička kritika«. Razlikovanje tih funkcija od temeljne je važnosti za razumijevanje nekog teksta i predstavlja osnovu za svako kritičko prilaženje. Vrijednost nekog od-

lomka često zavisi o tom unutarnjem poretku funkcija. Po njihovu rasporedu i primatu jedne nad drugom razlikuje se karakter teksta. Ne samo da će jedna funkcija prevladati u naučnoj raspravi, a druga u nekim oblicima moralnih izlaganja, religioznih propovijedi ili političkih govora, ili u pjesničkom izražavanju nekih dojmova, nego će i međusobni odnos među funkcijama biti u pojedinom tekstu i na raznim mjestima jedne govorene ili pisane cjeline različit. »Savršeno razumijevanje«, misli pisac, »uključivalo bi ne samo točan pravac mišljenja, ispravnu evokaciju osjećaja, egzaktnu aprehenziju tona i precizno prepoznavanje namjere — nego bi, nadalje, primilo udjele tih značenja u njihovu pravom redu i međusobnom razmjeru, i shvatilo — iako ne u obliku eksplicitnih misli — njihovu međusobnu zavisnost, slijed i odnose.«

Richards smatra da je jezik svojim porijeklom vezan uz emotivnu funkciju, a da se naučna funkcija razvila tek kasnije. On smatra da emotivna funkcija i danas još najčešće prevladava, čak u mnogim slučajevima kad se na prvi pogled čini da nije tako. Ono što se kasnije razvilo (misli na naučnu funkciju), počelo se činiti prirodnom i normalnom funkcijom u mnogome zato, što su ga pojedini ljudi koji su mislili o jeziku, upotrebljavali naučno u času kad su »mislili«.

Emocije i stavovi, koji proizlaze iz emocionalnih izjava, ne moraju biti usmjereni prema onome na što se izjava svojom smislenom formom odnosi. Ti stavovi obično imaju mnogo šire značenje i općenitiji karakter. Na pr., kod pjesničkih izjava (makar im oblik bio prozni) kao što je ova »Pjesma je prava slika života, izraženog u svojoj vječnoj istini« (Shelley), pravo značenje je drugačije nego što bismo ga dobili kad bismo izolirali logički smisao te izreke. Upravo je ta razlika od odsudne važnosti u analizi poezije, koju pisac smatra najvišom formom emotivnog jezika. Tu se

otvaraju vrata praktičkim konsekvencama shvaćanja izloženih u »Principima književne kritike«. A upravo tim konse-

kvencama posvetio se Richards, radeći na materijalu, koji je objavio g. 1929. u prvom izdanju »Praktičke kritike«.

PRAKTIČKA KRITIKA. STUDIJA O KNJIŽEVNOM SUDU. (Practical Criticism. A Study of Literary Judgment), London, Routledge & Kegan Paul Ltd., 1948. (6th imp.)

U ovoj knjizi Richardsu nije cilj da sam ocijeni neka književna djela, nego da na temelju ocjena drugih stvori zaključke, koji se odnose na suvremenu kulturu uopće. Glavni dio knjige predstavlja materijal jednog eksperimenta o kojem se u vezi s metodologijom književne kritike mnogo diskutiralo u Americi i Engleskoj. Taj, kako ga obično nazivaju »cambridgeški eksperiment profesora Richardsa« sastojao se u tom, da su u više mahova ovećoj grupi ljudi, uglavnom svršenih i nesvršenih studenata podijeljeni jednaki arci s 4 ili 5 odštampanih pjesama bez oznake autora i bez naslova. Richards je tražio da mu slušači poslije tjedan dana donešu napisano mišljenje o pjesmama, pa je sve te, tako različite, kritike jednog istog djela sredio, razradio i komentirao. On je u knjizi objavio materijal uz 13 pjesama, sakupljen u tri navrata, koji predstavlja neobično zanimljivu vrst dokumentacije ne samo za kritičare nego i za psihologe, filozofe i pedagoge. Među pjesmama su se nalazila djela nepoznatih pjesnika ili onakvih s nesolidnom umjetničkom reputacijom, kao i slabo poznata djela priznatih umjetnika. Izvanredno je poučno vidjeti kako je isti tekst pobudio različite, čak oprečne reakcije. Na istom problemu ogledali su se ljudi raznih ideologija, navika i ukusa. S druge strane, u nekim se slučajevima može govoriti o jednakom mišljenju, koje se kod svakog pojedinca formira drugačije, te je potpuno ili ostaje samo u začetku, potisnuto je drugim elementima ili je jače od popratnih tendencija. Od posebnog je interesa, kako pojedinac s iskristaliziranim mišljenjem reagira na razne detalje i

na pojedine pjesme u seriji. Valja priznati, Richards je uvjerljivo dokumentirao svoju tako često podcrtavanu tezu o neadekvatnosti izražajnih (ali i sensitivnih) mogućnosti, kojima danas raspolazemo kad raspravljamo o stvarima općeg značenja. Upotreba uobičajenih termina kao što su »istina«, »značenje«, »iskrenost«, »sentimentalnost« toliko je neodređena, da su i ocjene, koje su uz njihovu pomoć izrečene, vrlo često nejasne, rasplintane ili pak dvosmislene. Opravdana je njegova namjera da ovim djelom upozori na nužnost da se na osnovu psihologije pristupi adekvatnijim i obuhvatnijim metodama u nastavi književnosti, a da se u nastavu jezika unesu novi aspekti. Takvi prijedlozi potkrepljeni su analizom osnovnih teškoća s kojima se susreću čitaoci (a učesnici u njegovu eksperimentu predstavljaju relativno visok standard čitalaca), kad treba da stvore vlastiti, samostalan sud o poeziji. Te poteškoće se mogu rezimirati u deset točaka, koje autor posebno obrađuje u drugom dijelu knjige, koji slijedi iza analize sudova o svakoj pojedinoj od 13 pjesama.

Te su poteškoće slijedeće:

A. Mnogi ne uspijevaju da potpuno dokuče smisao pjesme, t. j. obično prozno značenje teksta kao niza razumljivih engleskih rečenica, a u vezi s tim pogrešno shvaćaju osjećaj, ton i namjeru koje pjesma treba da izrazi. »U većini poezije, — kaže pisac, — smisao je jednako važan kao u bilo čem drugom; jednako je suptilan i zavisn od sintakse kao u prozi; on je pjesnikovo glavno oruđe za postizanje drugih ciljeva, ako sam nije cilj. Ovladavanje našim mislima pjesniku je obično glavno sredstvo

za to da ovlada našim osjećajima, te u ogromnoj većini slučajeva izmiče nam sve što je vrijedno, ako krivo shvatimo smisao. Time se, međutim, ne kaže — i u ovome je razlika koju moramo učiti — da smisao možemo slobodno izmigrirati iz pjesme, svesti ga na proznu parafrazu, i težištem pjesme smatrati doktrinu tog svog proznog odlomka i osjećaje koje ta doktrina u nama budi. « Richards poimence razlikuje opasnost od t. zv. »intuitivnog čitanja« i, nasuprot tome, od bukvalnog proznog čitanja.

Autor kaže da bi zato u školama valjalo provoditi dvije vrste parafraze književnih tekstova: jednom bi se izložio smisao pjesme, a drugom prikazala emocija koju ona pobuđuje. Za prvu vrstu potrebna je samo logička oštrina, pametna upotreba rječnika, vladanje sintaksom, vještina zapažanja. Druga, međutim, traži sensitivnost i imaginaciju, sposobnost da se primijene iskustva iz prošlosti i umješnost u stvaranju metafora. Te umjetničke osobine u klici posjeduje svako dijete; ali da se klica razvije prije nego što je zakrčljala, potrebno ju je stimulirati u djetetu, pružiti mu priliku da sve mogućnosti svog senzibiliteta izživi i proširi.

Možda je potrebno napomenuti da autor nigdje ne uzima u obzir onu poeziju koja se kao smisljena cjelina nikako ne da parafrazirati. Bez obzira na nečije mišljenje o takvoj vrsti poezije, najčešće moderne, ovo predstavlja ozbiljan nedostatak u djelu, koje pretendira na uočavanje suvremenih problema u vezi s književnošću.

B. Teškoće koje mnogima predstavlja osjetna aprehenzija jezičke ritmičke, tonske forme. Ogromna je razlika između čitaoca koji prirodnom lakoćom i neposrednošću zapaža forme takvog kretanja, i onog koji ih ne zapaža ili ih tek lupkanjem prstima, brojanjem i t. d. izgrađuje za sebe.

U vezi s pedagoškom stranom ovog problema, Richards ukazuje na negativne strane glasnog čitanja poezije u ško-

lama. Glasno čitanje može čitaču, kad je sam, pomoći da usvoji tekst; međutim, kako on unosi vlastite misli i osjećaje u čitanje, slušaocima se zvuk čini drugačijim nego što se čini čitaču. Stoga nevjest čitač donosi slušaocima više štete nego koristi.

C. Svi ne uspijevaju da na temelju pročitane pjesme stvore vizuelne ili uopće osjetne slike. One nekima zaista i nisu potrebne za razvijanje osjećaja i misli. Drugi opet cijene vrijednost poetskog teksta isključivo po slikama koje je on u njima pobudio. Međutim, slika izazvana istim stihom kod raznih ljudi različita, a osobito kod pisaca koji, po pravilu, tu sposobnost imaju u najjačoj mjeri. Ali individualne slike mogu potpuno udaljiti čitaoca od pjesnikova iskustva, pa je ta poteškoća važna uz:

D. lične asocijacije, koje dovođe u zabludu, a temelje se na uspomenama, toku misli, ranijoj lektiri i ličnoj situaciji čitaoca. Richards taj uzrok pogrešnog čitanja naziva »mnemonic irrelevantances«.

E. Sa standardnim reakcijama kao izvoru manje vrijednog umjetničkog doživljaja, odnosno iskustva, pisac se bavio već u prethodnoj knjizi. Takve reakcije u mnogim su prilikama u životu vrlo korisne, pa čak i potrebne, ali kod čitanja pjesama mnogo se toga izgubi, ako uobičajena, automatski evocirana interpretacija, koja se javlja kao posljedica ranijih, u mnogim aspektima sličnih doživljaja, istisne specifičnosti zbog kojih pjesma vrši svjež učinak. Standardne reakcije često su uzrokovane krivicom pjesme, koja uključuje poglede i emocije kakve već potpuno spremne čekaju u duhu čitaoca. To su pjesme prilično bezličnog karaktera, pa su mentalni pokreti, koji ih sačinjavaju, malobrojni, jednostavni, u očekivanom redu, i predstavljaju odavna dio našeg intelektualnog i emocionalnog repertoara. Takve su pjesme često vrlo popularne!

Drugi aspekt iste pogreške predstavlja rasprostranjeno mišljenje da je pjesnikova zadaća da na napadan, prijatan, dotjeran ili blagozvučan način dade one ideje i osjećaje koje već posjedujemo. Kad se s takvim kriterijem pristupa originalnoj pjesmi, često se sa žaljenjem primjećuje da pjesma nije ono što nije, a ne opaža se ono što ona uistinu jest. Od te griješke često pate upravo sudovi pjesnika o drugim pjesnicima.

F. Daljnja je zapreka punovrijednom doživljavanju sentimentalnost; ova se sastoji u neumjerenom i neprofinjenom reagiranju na neke impulse, dakle u čuvstvima koje ne odgovaraju situaciji koja ih je izazvala. Autorova analiza različitih oblika sentimentalnosti vrlo je suptilna, ali se u nju ovdje ne može ulaziti.

G. Ovoj Scili odgovara Haribda i inhibicije, »tvrdoće srca«, »besosjećajnost«. Ovo klišastrenje ljudskih doživljajnih mogućnosti često je kompenzacija za sentimentalnost na drugoj strani; što više, isticanjem te osobine ponekad se prikrija sentimentalnost, pa je ona samo druga forma pretjeranih čuvstava. Inhibicija koja stvarno ili kao poza, danas vlada kod velikog dijela obrazovanih ljudi, uvjetovana je društveno-historijskom situacijom. Tipično je za Richardsa da kaže: »Možda je ona uzrokovana sve većom neodređenošću naših vjerovanja i nevjerice, mutnošću moralne pozadine našeg života, ali takve spekulacije odvele bi nas predaleko«. Ovo je samo jedan od primjera gdje se njegovo psihologiziranje pokazuje preuskim za rješavanje problema koje on sam otkriva i određuje.

Ipak, on ovdje čini kulturno-historijsku digresiju, uspoređujući inhibiciju današnjice sa sentimentalizmom XVIII. vijeka.

H. Mnoge griješke u čitanju izazvane su prijanjanjem uz neke doktrine, naime, utjecajem koji ideje sadržane u pjesmi (ili ideje za koje čitalac misli da su sadržane u pjesmi) vrše

na formiranje čitaočeva suda. Veliku ulogu pritom ima i čitačevo lično uvjerenje. Do ovog utjecaja dolazi, naravno, samo onda, ako se intelektualno vjerovanje ne odjeljuje od emocionalnog. Kako pisac kaže,

»... pitanje vjerovanja ili nevjerovanja u intelektualnom smislu nikad se ne javlja, ako ispravno čitamo. Ako se, nesrećom, javi, ili pjesnikovom ili našom vlastitom krivicom, mi smo na čas prestali čitati poeziju i postali smo astronomi, teolozi ili moralisti, osobe koje se bave sasvim drugačijom vrstom djelatnosti«. Međutim, »Intelektualno istraživanje unutarne dosljednosti pjesme i intelektualno ispitivanje odnosa između njenih ideja i drugih ideja iz običnog iskustva, koje im odgovaraju svojim emocionalnim značajem, ne samo da je dozvoljeno nego je kod čitanja velikog dijela poezije i nužno«.

Ovdje pisac prelazi na srodno pitanje pjesničke iskrenosti, te neiskrenost pjesnika određuje kao nesklad između načina na koji pjesma pretendira da na nas djeluje, i impulsa na pjesnikov duh preko kojih je ona nastala. Do toga često dolazi kad pjesnik svijesno želi učiniti »originalno«, »senzacionalno« ili »poetičko« djelo. Nasuprot tome, pjesma može biti napisana radi honorara, pa da ipak ne bude neiskrena; naime, ako taj vanjski motiv ne utječe na razvitak pjesme za vrijeme njenog nastajanja.

I. Razne pretpostavke o poetskoj tehnici ometaju doživljavanje uvijek kad se smatra da sredstva, kojima se pjesnik služi, imaju svoju vrijednost sama po sebi, ili da ih se može propisati bez obzira na namjere pjesnika. Sudeње prema vanjskoj formi i tehničkim detaljima nikad nije pouzdano; forma koja je jednom bila prikladna, u drugoj prilici možda ne će biti.

J. Pretpostavke o formi samo su poseban slučaj općih kritičkih pretpostavki, zapravo predra-suda, koje kritički izbor degradiraju u neposredno sudeње prema pravilima i

principima. Međutim, nijedna kritička teorija nije korisna neposredno, jer bi to značilo da se žive mogućnosti poezije moraju podvrći apstraktnim, unaprijed stvorenim tezama o njenoj prirodi i vrijednosti. Jedna od najčešćih grešaka, koje se javljaju pri takvom postupku, jest ocjenjivanje pojedinih detalja nezavisno od cjeline konačnog rezultata kojemu služe.

Ovo su, dakle, glavne poteškoće, zapreke i uzroci neuspjehu kod čitanja i suđenja o poeziji. One, naravno, ne postoje u nekom čistom obliku, nego se kod pojedinaca neke međusobno dopunjuju, a vezane su eventualno i uz sasvim lične aberacije (narcisizam, nevjerica u sebe i t. d.).

»Tehnika čitanja stihova nije još ni napola tako sistematski, ozbiljno proučavana kao tehnika skoka s motkom«, tvrdi pisac. Međutim, uslijed nesprenosti većine ljudi za čitanje poezije, izgubljena je ogromna korist koju bi poezija mogla pružati. U zaključku »Praktičke kritike« Richards govori o društvenom značaju poezije i o nužnosti da se ona učini pristupačnom tolikima, kojima njezine vrijednosti još nisu prodrle u život. Neki ne osjećaju poeziju, jer je ne umiju čitati, a drugi zato, što im je imaginativni život nerazvijen.

Između svakodnevnog emocionalnog života i poetskog materijala ne postoji jaz. Jezični izraz tog života mora, kad je najprofinjeniji, upotrebljavati tehniku poezije. (Sanjarenje u besposlici najčešće je rdava poezija.) Međutim, mnogi od onih koji su vješti čitanju ljudskih gesta, glasova, izraza lica, iz tehničkih su razloga neosjetni kad su jednaki osjećaji ili težnje izraženi stihom. Poezija, »najviša forma jezika«, bila je u prošlosti jedinstven instrument sredivanja misli, osjećaja, želja... Naš kulturni prosperitet traži da se to sredstvo učini pristupačnijim, misli Richards.

Ovdje je, dakle, pisac opširnije objasnio kako shvaća praktički udio poezije u životu društva. U »Principima knjiže-

vne kritike« ostao je i suviše općenit. Pozitivno djelovanje poezije (i svake druge umjetnosti) ne sastoji se u saopćavanju ideja, nego u razvijanju, profinjavanju psihičkih sposobnosti čovjeka posebno: osjetnosti i osjetljivosti (dakle, u suštini, u »očovječivanju čovjekovih čula«). Baziranje teoretskog ispitivanja poezije na psihologiji dobiva time svoje opravdanje, a pisac se s razlogom obraća psihologiji, da u njoj nađe metode i kojima bi se poezija približila ljudima. Dakle, i teoretski zaključci i praktička nastojanja Richardsa čine se prihvatljivim. Ali je nemoguće ne uočiti njihovu ograničenost, nedovoljnost i nepotpunost.

Richards je porijeklo umjetničkog doživljaja razmotrio kroz morfologiju psihičkih procesa, ali se nije odvažio da krene dalje — da ispita i vanjske elemente stvarnosti, koji u svijesti formiraju smisljeni sadržaj i daju povod emocionalnim reakcijama. Jer, konačno, ako prihvatimo da među iskustvima nema nekih principijelno različitih, koje bismo mogli zvati estetskima, zar ona »finija organizacija iskustva« o kojoj autor govori, ne zavisi od uvjeta egzistencije predmeta od kojih ta iskustva potječu? Richardsov pozitivizam nije u stanju da riješi ovaj problem, pa subjektivistička granica njegova empirizma ima i praktičke posljedice.

Neuvjerljivi su piščevi apeli da se izvjesnim reformama u školskoj nastavi suzbija standardizacija reakcija (odaziva) i tendencija prema uniformiranju i apstraktnosti izražavanja, kojima se prepuštamo pod pritiskom sve kompliciranije strukture stvarnosti.

Zaista, da ostanemo samo na planu kojim se bavi Richards, naš je život neprestano uvjetovan kaosom ideja i osjećaja; neki su od njih nastali prije mnogo stoljeća, s vremenom se modificirali i poprimili niz novih značenja, a drugi potječu odnedavna; jedni odgovaraju naučnom shvaćanju, drugi su predrasude obojene prethistorijskim primitivizmom, a treći simplifikacije kakve nalazmo u

najbanalnijoj novinskoj rubrici. Problem je daleko kompleksniji nego što ga bilo kakav sistem psiholoških i pedagoških činjenica i činilaca može zahvatiti. U pitanju su tendencije razvitka čitave naše kulture, pa čak, ako poeziji i priznamo ulogu koju joj pripisuje Richards, ne možemo ništa postići, ako se ograničimo na područje njezina užeg djelovanja, naime na receptivnu moć čovjeka.

S druge strane, pisac je pravilno zahvatio neke suštinske elemente umjetničkog procesa, ali je mnoge ignorirao, pa svi književni kritičari koji su prihva-

tili njegove teze, moraju ove upotpunjavati vlastitim metodama prilaženja predmetu. Te metode ne protivuriječe Richardsovim principima, ali su od njih sasvim nezavisne.

Najveća je zasluga Richardsove empiričke psihologije, bez sumnje, u tome, što je on, objašnjavajući estetski fenomen, izbjegao svaku metafiziku i mistiku; a upravo se njima još i danas služe mnogi da obaviju »neulovljivu specifičnost« umjetničkog stvaranja i doživljavanja.

Sarajevo, juna 1953.

Milan Damjanović:

UZ PRIJEVOD VENTURIJA

(Lionello Venturi: Od Giotta do Chagalla, Zagreb, Mladost, 1952., prijevod V. Desnice. — Naslov originala: Come si guarda un quadro)

Naslov našeg prijevoda ove knjige unekoliko ne odgovara samoj stvari, jer Venturi ide za tim da egzemplificira jedan kritički sistem procjenjivanja slikarskih djela, a ne i da prikaže historijski razvoj slikarstva u određenom vremenskom razmaku obuhvaćenom imenima autora u naslovu prijevoda. Ali taj naslov, sadržavajući imena stvaralačkih ličnosti, točno intendira kritički sistem Venturija, koji u procjenjivanju umjetničkih djela polazi upravo od ličnosti.

»Svi elementi koje sadrži jedna slika, po shvaćanju ovog autora, relativni su. Ono apsolutno u umjetnosti je umjetnikova ličnost« (str. 240). Zbog toga »ovdje ilustriran kritički sistem odbija svako mjerilo suda koje se ne istovjetuje s umjetnikovom ličnošću. To ne znači da se taj sistem odriče svakog objektivnog mjerila. Umjetnikova ličnost je objektivno mjerilo« (str. 18, podvukao M. D.). Pod umjetnikovom ličnošću Venturi razumije takav stvaralački individualitet kod koga »slobodna imaginacija prevaže nad njegovim ide-

ološkim i moralnim nakanama, nad njegovim prihvaćanjem određenih pravila, nad njegovom tehničkom vještinom« (str. 18). »Umjetnikova osobnost je definicija umjetnosti u konkretnome« (str. 232).

Prema tome, najbolja metoda kritičkog postupka u umjetnosti je metoda rekonstrukcije umjetnikove ličnosti. »Umjetnička vrijednost djela identificira se s ispoljavanjem autorove ličnosti nezavisno od bilo kakvog objektivnog zakona duha i od običaja.« (str. 207)

Koncepcija Venturija nameće problem: da li umjetnikova personalnost može biti objektivno mjerilo estetskog suda, da li je uopće polazanje od umjetnikove ličnosti u procjenjivanju djela metodički ispravno? Takvo mjerilo i takav metodički put odbacuje na pr. estetika objektivizma (M. Dessoir, E. Utitz, R. Hamann), smatrajući da »psihološko tumačenje umjetničkog djela dostiže najviši oblik ondje gdje se umjetničko djelo hoće da razumije iz ličnosti njegova tvorca«. Suprotnost dvaju gledišta bila je veoma jasno izražena na I. Kongresu

za estetiku i opću nauku umjetnosti, održanom u Berlinu 1913. g., na inicijativu Max Dessoira. S jedne strane, metodika objektivizma: Estetika je, kao logika i etika, nauka o objektima, o predmetima koji su zasnovani na zakonima, na objektivnim principima. S druge strane, subjektivizam, koji uvijek ima antropologističku primjesu, jer se svodi na doživljavanje i na ličnost jednog čovjeka ili jednog kruga ljudi, i koji se uvijek određuje kriterijima psihološkog ispitivanja (prema Izvještaju A. Lieberta u Kantstudien, B. XIV, 1914. g.).

Na spomenutom Kongresu Theodor Meyer dao je referat, kojeg je tema bila »Ličnost umjetnika u umjetničkom djelu i njeno estetsko značenje«. Po Meyeru, samo od umjetnika vodi put k umjetničkom djelu. Jedno umjetničko djelo je utoliko ljepše, značajnije, veće, u koliko je veća, ljepša i značajnija ličnost koja iz njega zrači.

Croce, na koga se Venturi poziva i oslanja, pisao je: »Čini se da se kritika umjetnosti čitava sastoji u tome da odredi da li u umjetničkom djelu postoji ličnost i kakva je ona« (Croce: Eseji iz estetike, iz predavanja održanog 1908. g. u Heidelbergu na III. međunarodnom filozofskom kongresu, prijevod V. Densnice, Split, 1938., str. 22—23). Croce i Venturi odbijaju tvrđenje objektivista da je svaka interpretacija umjetničkog djela prema umjetnikovoj personalnosti nužno subjektivistička i psihologistička. Za umjetničko djelo, misli Croce, isto je toliko potrebna intuicija koliko i umjetnikova ličnost. Osjećanje, personalnost, pasionalnost — to je sadržaj, a intuibilnost forma umjetničkog djela. Nasuprot tome, za objektiviste je čak lirska pjesma jedan »predmetni organizam«, koji se potpuno izvlači iz pozadine i spleta subjektivnih motiva. Lirska pjesma se ne shvaća kao individualna isповijed trenutnog raspoloženja jedne tako i tako kvalificirane ličnosti. Lirsko važi kao »estetska kategorija«, kao posebni, zakonito povezani formalni princip, otrgnut od odnosa prema subjektu.

Arthur Liebert je opravdano isticao principijelnu srodnost neokantijanstva s objektivističkim pravcem u estetici. Treba izraditi i sistematski međusobno povezati one odredbe, one formalne principe koji obilježavaju i konstituiraju pojam umjetničkog djela po svom autonomnom estetskom smislu važena; koji cijelu ovu problemsku oblast najčišće razlikuje od svakog drugog pojma i druge problemske oblasti. U skladu s tim stoji i antipsihologizam, antiistorizam, te zanemarivanje konkretne ličnosti umjetnika u estetici objektivizma. Predstavnici ove estetike svakako imaju pravo u tvrdnji da »objekti (t. j. umjetnička djela — prim. M. D.) nisu indiferentne draži za izazivanje jednog estetskog stanja, već su nosioci estetskih vrijednosti«. Ali je sporna njihova dalja misao o postojanju jedne nezavisne zakonitosti, resp. posebnih pravila strukture za koja su redovno vezana određena estetska djelovanja. »Opća nauka umjetnosti teži tome da pomoću funkcionalnih pojmova izgradi strukturalno učenje estetskog predmeta« (Dessoir). Nasuprot ovom vjeronanju u mogućnost zasnivanja jedne nauke o umjetnosti, estetičari, koji polaze od ličnosti umjetnika u procjenjivanju djela, negiraju takvu mogućnost. Venturi ne smatra mogućom nauku o umjetnosti. On vjeruje, s Kantom, da ne postoji nauka o umjetnosti, već samo kritika umjetnosti. »Svaki slikar, ako je autentični umjetnik, stvara sam za sebe svoj zakon« (str. 230). »Svaki pravi umjetnik ima svoju posebnu koncepciju o ljepoti, koju istovjetuje s idealom koji njegova imaginacija teži da dostigne« (str. 10), svaki umjetnik ima svoju vlastitu tehniku: odatle slijedi da svaki umjetnik predstavlja jedno autonomno stvaralačko središte, koje stoji izolirano u odnosu na linije historijskih kontinuiteta. Historija umjetničkih stvaranja je historija diskontinuiranih stvaralačkih invencija. To su sporadična svijetla, od kojih svako ima specifičan sjaj, te pogled treba zadržati na svakom od njih posebno.

Dva metodički različita puta i dvije protivustavljene koncepcije ne isključuju se uzajamno. Svakako se može odbaciti biografizam kao jedini način eksplikacije umjetnosti, te zahtijevati da se u kritičkom prosuđivanju pođe od umjetničkog djela. Ali ličnost umjetnika, koju upoznajemo realiziranu u samom djelu, ne možemo zanemariti. Tu se ličnost stapa s objektivnim estetskim vrijednostima djela. Ipak, stvaralački proces umjetnika obuhvaća više od spoja: ličnost i djelo. Jer taj proces u svojoj izoliranosti nije izoliran — ovaj, logički protivurječan iskaz, odgovara stanju stvari — jer ta ličnost sa svojim djelom ne stoji izvan historijskih kontinuiteta i zbivanja u vremenu kome pripada.

Ustvari »objektivistička« ili »personalistička« filozofija umjetnosti ne postoji i ne može postojati kao konzekventan i u sebi završen sistem. Croce, pošto je nabrojio pet vrsti estetikâ, koje proistječu iz posebnih umnih stavova i opredjeljenja (empirijska, praktičarska, intelektualistička, agnostička i mistička estetika), zaključuje potpuno opravdano: »I ne samo što ovi umni stavovi i opredjeljenja postoje u svim vremenima, nego ćemo ih svekolike naći na jedan ili na drugi način razvijene ili ocrtane u svakom misliocu, pa i u svakom čovjeku. Radi toga je vrlo teško svrstati filozofe umjetnosti u jednu od ovih kategorija, jer svaki od njih pripada također i u koju od ostalih, dapače i u sve ostale«. Jedna dosljednost drži Venturijeve analize: dopuštajući kao realna sva djelovanja materijalne i duhovne vrste, religiozne osjećaje kao i društvene ideale, Venturi zahtijeva da svi oni budu preobraženi imaginacijom samog umjetnika u jednu novu realnost. Bez toga preobražaja nema umjetnosti.

Kako se gleda slika? — Ovo pitanje je ustvari naslov djela, kako ga je autor odredio. Taj naslov ukazuje na didaktičke intencije autora, koji, u tom odnosu, objašnjava šta je vrsta, intenzitet i ton boje; koje su boje komplementarne;

šta je pikturnalni i plastički efekt i t. d. Ne angažiraju ove instrukcije pažnju. Naprotiv, one ostavljaju slobodan prostor izvjesnim analizama slikarskih djela. Venturi uvijek traži i otkriva suštinu i kontingentne momente jedne stvaralačke ličnosti, tumači izuzetnost njene tehnike, objašnjava posebnost njenog ideala. Analize su proistekle iz jedne sretne ravnoteže umjetničke senzibilitnosti i kritičkih ideja autora (ta ravnoteža je, po samom autoru, oznaka zrelosti jedne kritike).

Počinjući s Giottom, »koji zaključuje jednu slikarsku civilizaciju koja se bavi nadasve bogom i otvara jednu novu koja se bavi nadasve čovjekom«, Venturi tumači pedesetak djela te nove civilizacije. Širina i solidnost tih tumačenja ne ogleda se samo u shvaćanjima koje autor deklarira: »Pošto je umjetnost ljudska djelatnost, ona se ne može odcjepiti od ostalih ljudskih djelatnosti. Kreativni proces i tema koju umjetnik mora da preobraziti, nužno obuhvaćaju čitav ljudski život u kome imaju mjesta i naučna, moralna, religiozna djelatnost. Ako je naprotiv umjetnička kreacija izolirana od drugih djelatnosti, to je forma bez sadržaja, to je igra bez ozbiljnog angažiranja, to je umjetnost radi umjetnosti, to jest, tako pročišćena i tako apstraktna umjetnost da gubi svoj životni kvalitet« (str. 77), — nego i u konkretnim analizama, u kojima su ta shvaćanja našla adekvatnu primjenu: U Giotto »naziremo određenu volju, konkretni duh, spontanu smionost, koji su tipični za građane talijanskih komunâ... Njihov život prikazuje Giotto prikazujući svece i madone; onaj novi život koji je značio najplodniji sok doba što se nazivlje Renesansom« (str. 39). Uz apstraktnu umjetnost: »Problem se ne sastoji u većoj ili manjoj mjeri apstrakcije oblika, nego u podobnosti tog oblika da ima neki sadržaj bez kog je oblik, pa bio on apstraktan ili ne bio, uvijek prazan« (str. 202). Jer ono što je kod jedne slike važno to je »ljudski doprinos koji nam neko slikarsko djelo daje, njegove sugestije našem načinu osjećanja i našoj imaginaciji« (str. 16).

Venturi zadržava neprekidno polemički stav protiv realizma u umjetnosti, koji bi se sastojao u imitiranju ma koje realnosti. »Ako je umjetnost produkt imaginacije, piše on, moramo je pronaći u

dosljednosti same te imaginacije, a ne u nekoj realnosti koja je izvan nje... Veća ili manja apstrakcija od realnosti ne može da bude normom umjetničkog suda« (str. 97).

Milan Damjanović

Miodrag Cekić

DRAGAN JEREMIĆ: SAVREMENA FILOZOFIJA ZAPADA

(Srpsko filozofsko društvo, Bgd. 1952)

Kao treća sveska filozofske biblioteke koju izdaje Srpsko filozofsko društvo izašla je pre kratkog vremena knjiga Dragana Jeremića *Savremena filozofija Zapada*. U relativno kratkom obimu (knjiga ima 176 stranica) autor je pokušao da pruži ukratko ne samo informaciju o najvažnijim filozofskim strujama na Zapadu u zadnjih pedeset godina, već i da pokaže njihovu vrednost sa gledišta dijalektičkog materijalizma i da utvrdi njihovu ulogu u razvoju savremene filozofije kao i njihovo značenje u savremenom građanskom društvu. Kao prvi pokušaj kod nas da se dađe jedan sintetički pregled i kritika građanske filozofije 20 veka sa materijalističkog stanovišta Jeremićev rad je vredan pažnje. Ali je ovaj rad opterećen izvesnim slabostima. Za proučavanje ogromnog broja filozofskih struja na Zapadu Jeremić je (zbog kratkoće vremena) bio upućen mnogo više na prikaze i preglede nego na izvornu literaturu, usled čega se ponegde dogodilo, da neka struja nije prikazana najbitnijim svojim učenjima. U ocenjivanju gnoseološke vrednosti i društvenog značenja pojedinih pravaca autor se pozivao najčešće na Lenjina (videti str. 16, 27, 30, 53, 71, 117, 132, 155) i na taj način samo nagoveštavao, ali ne i ispitivao pravu ulogu svakog građanskog filozofskog

učenja. Ali spreman za jednu naročitu priliku (ovo je naime referat na I kongresu filozofa NR Srbije) ovaj rad je na mnogim mestima bitnim i lapidarnim formulacijama prikazao savremenu građansku misao.

Za osnovnu odliku građanske filozofije 20 veka Jeremić priznaje njenu krajnju sadržajnu ograničenost, progresivnu aberaciju vidika, teskobnu skučenost pogleda, koja se nužno rađa u sumraku epohe građanskog društva. Dekadencija celokupne građanske superstrukture izraz je agonije građanske klase i njena društva. U brzom društvenom diferencijaciji u eposi imperijalizma svaka klasa, svaki sloj, svaka grupa u tom sloju, pa čak (kod usamljenih malograđanskih intelektualaca) i svaki pojedinac traži svoje vlastito rešenje društvenih problema. Svaki od njih vidi drugi izlaz, jer je ograničen uskom i specifičnom perspektivom svoga društvenog položaja. To je društveni uzrok one raskošne disperzije filozofskih škola, pravaca i sistema građanske filozofije epohe »umirućeg kapitalizma« (Lenjin). Njena sadržajna posustalost onemogućila je formalnu, tehničku, terminološku razradenost pojedinih gledišta, tako da je svojom mnogostrukom inventivnošću i apstraktnom izoštrenošću učinila da su mnoga dela (bar

u početku) teška za čitanje i razumevanje.¹

Ideološka svest građanske klase se atomizira stoga, što se i samo građansko društvo raslojava. U eposi dekadencije nema idejnih slaganja; jedinstvenost misli, potrebna za uspešnu akciju, definitivno je prošla. Pojedini građanski filozofi samo se privremeno ujedinjuju na jednom ili nekoliko pitanja, da bi se kasnije pod promenjenim uslovima ponovo razjedinili. Ali ipak postoji i nešto što je zajedničko svoj atomiziranoj svesti građanske klase: ona je uvek ledima okrenuta revolucionarnoj misli radničke klase, ukoliko je direktno ne negira. Društvena stvarnost građanskog društva ne odgovara više građanskoj svesti, te se ova gubi u koliko pomamnom toliko besplodnom traženju smisla života, koji se više ne može naći u aktuelnoj društvenoj stvarnosti. To je najopštija platforma svih građanskih filozofema, koja takođe sačinjava zajednički imenilac subjektivnog idealizma, iracionalizma i misticizma svih njihovih učenja. Ali je ova opšta odlika građanske superstrukture i filozofije u njoj nedovoljna, da nam pokaže vrednost i ulogu svakog pojedinog izma u građanskoj ideologiji. Autor je vrlo retko zalazio u ispitivanje posebnih uslova i uzroka pojave pojedinih filozofema (za to nije ni imao mesta u ovako kratkom obimu), i tako ostao na starom crno-belom načinu tretiranja građanske ideologije i filozofije.

Građanska ideologija 20 veka je na filozofskom planu, kako to i Jeremić pokazuje, bila orijentisana protiv revolucionarne misli proletarijata, što se manifestovalo s jedne strane kao negiranje dijalektike ne samo Marksove već i Hegelove, i s druge strane težnjom za izmirenjem (ili zaobilazanjem osnovnih protivstava) materijalizma i idealizma.

¹ Usled terminološke složenosti pojedinih filozofskih pravaca građanske filozofije događa se kod nas da neki mlađi filozofski pisci ponekad čine nespretne ekvivokacije u interpretaciji i kritici odnosnih filozofskih pravaca.

Hegelova dijalektika je po nužnosti društvenog i ideološkog razvoja morala da se preobrati u svog jedinog legitimnog naslednika — Marksovu materijalističku dijalektiku. Čim se to desilo građanska filozofija je napustila Hegela. Njena reakcija je u početku bila zastupljena Šopenhauerovim malograđanskim voluntarizmom i pesimizmom, a zatim prema novim uslovima stvorenim metafizičkim učenjima Fehnera, Vunta i Loce-a da bi u početku epohe »umirućeg kapitalizma« postala borbena svojim kantijanskim i drugim oblicima subjektivnog idealizma. Ova antidijalektička orijentacija građanske filozofije vidljiva je ne samo kod Kirkegarda, Džemsa, Koena i Rasela, već i kod hegelijanaca kakvi su bili Bredli, Kroče, Hamlen i Kroner. Građanski subjektivni idealizam, koji se iscrpljivao teorisko-saznajnim problemom kao jedinim svojim problemom, ipak je logikom izgradnje sistema ili pravio skok u platonijanski objektivni idealizam ili završavao u svojoj krajnjoj konzekvenciji — solipsizmu. Tako Huserl i Santajana traže izlaz iz sterilne i čiste epistemologije u identifikaciji gnoseologije i ontologije, u carstvu »istina po sebi« ili u »carstvu suština«, dok se na drugoj strani Šupe i Dentile vrte u okvirima solipsističke »čiste svesti« ili »čistog ja«.

Krajem 19 veka i u početku 20 veka nastaje prava ofanziva građanskog idealizma; pod vidom borbe protiv jednostranosti kako materijalizma tako i idealizma pokušava se da se nađe srednja linija njihova izmirenja u ovom ili onom izmu, koji skoro nikada nije izlazio izvan okvira idealizma. Otvoreno zastupanje idealizma i misticizma postalo je vrlo nepopularno u ovo doba uspona radničke klase. Težnja za izmirenjem rada i kapitala u ime kapitala, koja se na političkom planu manifestovala sporazumevanjem s radničkim partijama i kooptiranjem njihovih lidera u buržoaske vlade, našla je svog izraza na filozofskom planu u pobijanju (objektivnog) idealizma, u ime (subjektivnog) idealizma, koji se često predstavljao kao »realizam«. Ovo

su u Njemačkoj činili Huserl, Majnong, Remke i Driš, u Engleskoj Mur i Rasel, a u Americi Džems, Djuj, Peri i Santajana. Druga varijanta pokušaja za izmišljenjem materijalizma i idealizma je ona koja je htjela da se stavi s one strane ovog protivstava u filozofijama Nikolaja Hartmana, Hajdegera i Sartra. Stoga se i dogodilo da su opadali u Njemačkoj neokantizam pod pritiskom logičnog pozitivizma, fenomenologije i egzistencijalizma, u Francuskoj bergsonizam pod utjecajem egzistencijalizma i personalizma, a u Americi neorealizam za račun semantizma.

Jedan poseban vid izbjegavanja da se stane na određeno stanovište materijalizma i idealizma je lako uočljivo svođenje sve filozofske problematike samo na metodu rešavanja pojedinih pitanja i kod fenomenologije, i pragmatizma, i neokantizma i intuicionizma, i mnogih drugih građanskih filozofskih škola. Nesumnjivo je da je ovakvo reduciranje filozofske problematike uslovljeno i naučnim razvojem u naše dane, ali je svođenje filozofije samo na metodologiju u znaku odbačivanja svake ontologije kao »lirike pojmova« korišćeno za subjektivno-idealističku negaciju postojanja spoljnog sveta. Građanski metodologizam je pokušao da ukloni ono što filozofija uvek mora ostati, makoliko se posebne nauke budu razvijale: učenje o spoljašnjem svetu u njegovim najbitnijim odredbama. Filozofija nikad ne može biti samo puka metoda, univerzalan lek za sve naučnim putem inače nerazmrsive probleme, jer je metoda »put koji sam sebe stvara« (Hegel) u toku ispitivanja spoljašnje realnosti. Apsolutni metodologizam je uvek put u prakticismu.

U svojoj knjizi Jeremić je uspeo kratkim i jezgrovitim izlaganjem uz navođenje bitnih tekstova da izloži jednu za drugom razne građanske filozofeme 20 veka. U knjizi pred nama defiliraju Džemsov pragmatizam, Djujijev instrumentalizam, Fajhingerov fikcionalizam, Poenkareov konvencionalizam, Raselov ne-

utralni monizam, Bergsonov intuicionizam, neokantijanski kritički idealizam i aksiologizam, Šternov personalizam, Huserlova fenomenologija, Hajdegerov i Sartrov egzistencijalizam, anglosaksonski semantizam, Kročeov apsolutni idealizam, katolički neotomizam, zatim idealistička tumačenja novih dostignuća prirodne nauke, od kojih su najznačajniji logički pozitivizam i neovitalizam, najzad idealistička društveno-politička učenja Rasela, Rozenberga, Valerija i Ortega i Gasea.

Građanski ideolozi usled disproporcije svoga mišljenja i stvarnosti redovno negiraju vezu između teorijskog stava i društveno-političke akcije. Ali su »suvo-parnost« i »nepraktičnost« njihove filozofije samo izraz bezuspešnosti njihove društveno-praktične akcije. Rasel nikako ne može da sagleda pravi put društvenog razvoja, kada se zauzima bilo za gildiski socijalizam, bilo za tehnokratsku utopiju ili za povratak Lokovoj liberalnoj demokratiji. Pesnik Pol Valeri je htio svojom filozofijom mediteranskih kulturnih vrednosti da stvori jedno terapeutsko sredstvo »politike duha« protiv »materijalističke« politike proletarijata. Manje poznati španski filozof, Hoze Ortega-i-Gase predstavlja valjda poslednji akord one neprekidne feudalne, aristokratske reakcije i kritike građanskog društva. Vrlo je karakteristično njegovo epistemološko učenje da filozofsko saznanje postoji samo utoliko ukoliko samo sebe negira, takav gnoseološki nihilizam trasponovan na društvenu problematiku osuđuje čovjeka-masuu, koji je, po njemu, uzrok sve bede savremenog čovečanstva. Njegove lamentacije protiv građanskog liberalizma, koji je tu bedu omogućio, završavaju se predlogom da se stvori jedna nadnacionalna država tradicionalne elite, u kojoj bi aristokrati po rođenju ponovo dobili svoja prava.

Pitanje zašto je subjektivni idealizam u raznim svojim oblicima postao vladajuće filozofsko vjeruju građanske filozofije 20 veka autor samo kratko nago-

veštava na jednom mestu (str. 30). Ali tako frapantna dominacija subjektivnog idealizma na filozofskom nebu građanske ideologije zaslužuje posebno razmatranje. Ovo pitanje je u uskoj vezi s pitanjem uslova i uzroka razvoja ideologija uopće, a posebno filozofije. Jeremić navodi dva razloga supremacije subjektivnog idealizma u građanskoj filozofiji 20 veka; prvi je u tome što je građanska filozofija 20 veka bila objektivno-idealistička, a nju je trebalo negirati, a time prividno negirati idealizam uopće, a drugi je u tome, što se po Jeremićevu mišljenju subjektivni idealizam može lakše da maskira realizmom. Ovo zadnje nije tačno; naprotiv, realizmom se lakše može maskirati objektivni idealizam, jer on uvek operiše kategorijama objekta. Uzroci dominiranja subjektivnog idealizma u građanskoj filozofiji leže dublje. Uzlazna epoha razvoja građanske klase i njene ideologije bila je obeležena metafizičkim materijalizmom Bekona, Dekarta, Hobsa, Didroa, Holbaha i drugih, dok je za njenu silaznu epohu postao karakterističan kantijanski subjektivni idealizam kakav se ranije u historiji filozofije nije javljao. Kantovim transcendentnim ispitivanjima započeta je ona samodopadljiva obmana građanske klase, da su sve njoj nepoželjne promene ipak samo fenomenalne, i da je njen opstanak duboko zasnovan u nepromenljivoj, mada i nesaznajnoj apsolutnoj stvarnosti, u noumenalnosti. Deoba stvarnosti na dve izvorno nespojive oblasti stvari po sebi i fenomena toliko je karakteristična za superstrukturu građanske klase 19 i 20 veka, da je u ovom ili onom obliku nalazimo izraženu kod svih njenih filozofa i ideologa. Bilo da se radi o empiriokriticizmu, apsolutnom idealizmu i raznim strujama neokantizma, ili pak o pragmatizmu, personalizmu i egzistencijalizmu — svuda nalazimo taj isti osnovni protivstav eksplicitan različitim terminima: stvarnost — pojavnost, stvarnost — vrednost, čulno — misleno, realno — istinito, postojeće — fiktivno, stvar — ličnost,

egzistencija — esencija, činjenica — ideja, predmet — termin, individua — društvo, sredstvo — cilj, i t. d. Objektivni idealizam koji je posle Kanta također uvek zapadao u bilo kakav dualizam morao je zbog svoje kontemplativnosti u burnoj eposi imperijalizma da ustupi mesto subjektivnom idealizmu. U vremenu sveopćeg suparništva subjektivni idealizam podiže samopouzdanje, izaziva potajno samozavaravanje kod svih svojih zastupnika da će baš oni uspeti. Subjektivni idealizam pogoduje jačanju mističkog aktivizma i iracionalističkog prakticismu. Samo se tako može do kraja objasniti činjenica, što su svi filozofemi građanske klase u 20 veku skoro bez izuzetka subjektivno-idealistički. Za subjektivni idealizam, koji svojom osnovom negira objektivnost stvarnosti i nužnost praktičnog proveravanja svega i dejnog, karakteristične su reči jednog njegova predstavnika »da se nikada ne ćemo osloboditi rada na sreću« (Djuj).

Kod autora se još uvek zadržava apsolutnost sociologističkog tumačenja razvoja ideologija. Ranije sakrosanktno shvaćanje o neumitnom uticaju ekonomske osnove na superstrukturu danas nas više ne zadovoljava. U vezi s ekonomskom pojavom internacionalizacije kapitala, po Jeremiću, trebalo je da se javi i filijacija ideja, po kojoj »filozofski pravci i učenja, koja su nastala u jednoj ekonomski razvijenoj zemlji, mogu u zemljama, koje će tek postići taj stupanj razvoja, da budu prihvaćeni s nekim specifičnim modifikacijama« (str. 11). Na drugom mestu (str. 25) autor dovodi u vezu slučajnu koincidenciju pojave nekih filozofskih dela u Engleskoj, Nemačkoj, Americi i Francuskoj u vremenu od 1865 do 1867 godine sa tobožnjom »istovremennošću početka prelaženja kapitalizma u njegov najviši stupanj — imperijalizam« u tim zemljama. Ovakva geometrija i aritmetika odnosa društveno-ekonomske osnove i superstrukture ne može se smatrati da nije neadekvatna, jer su ovi odnosi vrlo komplikovani; oni se nikako

ne iscrpljuju prostim delovanjem osnove na superstrukturu, a ispitivanje filijacije ideja biva ograničeno ovom prethodno uzetom jednosmisljenom i isključivom određenosti promena u superstrukturi samo ekonomskim promenama.

U posebnom dodatku »marksizam i savremena filozofija Zapada,« koji je pišan godinu dana posle održanog kongresa filozofa, na kome je ovaj referat čitan, autor je promenio stav prema građanskoj filozofiji. Dok je u referatu zapostavljeno traženje tzv. racionalnog jezgra u raznim idealističkim filozofemima, u dodatku je Jeremić izneo nekoliko karakterističnih crta o delomičnom usvajanju marksizma od strane pojedinih građanskih filozofa. Prošlo je ono vreme kada se na Zapadu marksizam odbacivao en bloc i kada se kritikovao iako se nije ni poznavao kako treba. U SAD on se danas proučava, usvaja i priznaje da on proističe iz razvoja same nauke i filozofije. Marksizam se tamo probija i kroz novu nauku — »sociologiju saznanja«, koja ispituje poreklo ideja u društvenom životu van oblasti idealističke teorije saznanja. I kao što su građanski filozofi promenili svoj stav prema marksizmu, tako i mi moramo zajedno s Jeremićem (koji je to učinio samo u dodatku) da promenimo svoj od-

nos prema zapadnoj filozofiji. Prosto upoređivanje ove filozofije sa tekstovima klasika marksizma bilo bi više nego nedijalektičko.

Ovde ne bi trebalo propustiti jednu grešku u prevodenju, koju je načinio autor. U interpretaciji filozofije Džona Djujia Jeremić je njegov pojam scientific subject-matter preveo kao »naučna subjekt-materija« (str. 48). Ovaj termin znači prosto »naučni predmet« (videti Djujiev članak The objectivism-subjectivism of modern philosophy u Problems of men, New York 1946, p. 316—17). Ovaj pogrešno prevedeni termin naveo je Jeremića i na neadekvatnu interpretaciju Djujijeva instrumentalizma (na str. 47—49).

Pisana lepim stilom Jeremićeva knjiga se čita sa zadovoljstvom. Njegova naučna dokumentacija vrlo je obimna. Veliki broj knjiga koje je autor čitao, nagnao ga je da ih letimično čita i da naročito u interpretaciji manje važnih filozofskih učenja uzima ponekad ono što za njih nije najbitnije. Ali i pored toga Jeremićeva knjiga će u našoj relativno oskudnoj filozofskoj literaturi dobro poslužiti svima onima, koji hoće da se informišu o savremenoj filozofiji na Zapadu.

BIBLIOGRAFSKE BILJEŠKE

G. Lukacs: EXISTENTIALISME OU MARXISME?, (Egzistencijalizam ili marksizam) Paris 1948., str. 311.

Jedan od najtipičnijih izraza položaja modernog građanskog čovjeka, egzistencijalistička filozofija, nije još doživjela sistematsku kritiku od strane marksista. Među ozbiljnijim pokušajima kritike egzistencijalizma, spada svakako ovo Lukacsovo djelo, koje, kao ni Lefebvrovo o istom problemu, nije sistematska kritika, nego više razračunavanje s nekim osnovnim problemima, koje ta filozofija tretira.

U prvom dijelu knjige obrađuje krizu građanske filozofije. Daje periodizacije građanske filozofije: prvi period do 1848., period klasične građanske filozofije, o kojoj, za razliku od najnovijih sovjetskih stavova, ima pozitivno mišljenje; drugi period do početka imperijalizma, za koji smatra da odražava socijalni kompromis s reakcionarnim snagama, a dominantna filozofija (kako Lukacs naziva »profesorska filozofija«) je agnosticizam, pozitivizam i neokantovski smjer, i treći period — imperijalizma, u kome se problemi postavljaju mnogo konkretnije, ali također u suštini na subjektivno idealističkoj osnovi. Pokazuje kako je u tom najnovijem periodu, od Nietzschea, Macha i Avenariusa, naročito u modi t. zv. »treći smjer« u filozofiji, koji bi trebao biti iznad i materijalizma i idealizma. Egzistencijalizam prisvaja sebi također takav položaj. U drugom dijelu knjige, daje osvrt na razvojni put od fenomenologije do egzistencijalizma, oštro kritizirajući fenomenološku metodu njezinih predstavnika Husserla, Schelera, W. Szilasijsa, a tada osnovnu kategoriju egzistencijalista — »ništavilo« (naročito kod Heideggera i Sartrea) i »slobodu«.

U trećem dijelu raspravlja o bezizlaznosti u shvaćanju morala kod egzistencijalista. Naročito se osvrće na shvaćanje slobode i moralnog djelovanja kod Sartrea, Simone de Beauvoir i Merleau-Pontya i prikazuje »moralnu dvoličnost i dvoličnost morala« kod egzistencijalista.

U četvrtom dijelu obrađuje neka osnovna pitanja teorije spoznaje kod Lejajna.

Lukacsova kritika egzistencijalizma veoma je oštra. On smatra da je Heideggerovo glavno djelo »Bitak i vrijeme« polemički spis »protiv marksističke koncepcije o fetišizmu i filozofskim i socijalnim konzekvencijama, koje iz toga proizlaze« (str. 125). Egzistencijalizam je za njega najizraženiji oblik »trećeg smjera« u modernoj filozofiji, koji barata pored toga ekstremnim, apstraktnim i subjektivnim pojmom slobode, dopuštajući, apstraktno također, i sam socijalizam.

»Egzistencijalizam odražava tako, na ideološkom planu, duhovni i moralni kaos današnje građanske inteligencije.« (str. 20.)

V. P.

P. Foulquié, DIJALEKTIKA (La Dialectique), PUF, Paris, 1949., str. 125.

Veliki interes, koji postoji danas u naučnom svijetu za dijalektiku, naveo je ovog autora brojnih udžbenika i popularizatorskih djela iz filozofije i psihologije, koje osciliraju između pozitivizma i fenomenologije, da dade jedan prikaz, čija odlika je u tome, što se zadržao u posljednjem poglavlju nešto opširnije na suvremenom shvaćanju dijalektike kod scijentista, »filozofirajućih« matematičara i fizičara.

U prvom dijelu daje kratki pregled dijalektičke misli u antici (pred-sokratičari, zatim Sokrat, Platon i Aristotel i post-sokratičari: stoici, Plotin, sv. Augustin). Za Srednji vijek konstatira da je dijalektika imala uglavnom pogrđno značenje, koje ima kod sv. Tome Akvinskoga. Zatim prelazi na modernu filozofiju i prikazuje dijalektičku misao kod Descartesa i Kanta, za kojega dijalektika ostaje »rasuđivanje na osnovu pričina«.

U drugom dijelu, pod naslovom »Nova dijalektika«, razlikuje jedan »filozofski oblik« dijalektike, koji nalazi kod Hegela i Marksa, i jedan »naučni oblik« dijalektike, koji zastupa grupa naučenjaka uglavnom okupljena oko švicarskog matematičara F. Gonsetha, osnivača časopisa »Dialectica« (izlazi od 1947. g. u Švicarskoj i u Parizu kod Presses Universitaires).

Sumarni prikaz Hegelove dijalektike završava Jamesovom kritikom, u kojoj prigovara Hegelu da se dao zavesti kao »naivan čovjek« »empiričkim tokom stvari«, njihovim nastajanjem i razaranjem, to jest njihovim »provizornim i prema tome irealnim karakterom«.

Isto je tako sumaran i prikaz Marksove dijalektike, koji se oslanja na poznate citate Marksa i Engelsa, a poziva se također na 4. glavu Historije SKP(b) od Staljina, na Georgi Lukacza (Historija i klasna svijest) i na G. Politzera (Osnovni principi filozofije).

Autor posvećuje nekoliko stranica »kritičkim primjedbama o Hegelu i Marksu«, koje uglavnom svodi na kritiku Aleksandra, Zdanova i sovjetske prakse u odnosu na slobodu borbe mišljenja. Glavni argument nalazi kod Berđajeva (Kršćanstvo i klasna borba), koji kaže da marksisti »tvrde jednu logičku monstruoznost kad govore o jedinstvu dijalektike i materijalizma. Hegel zbog te tvrdnje sigurno drhti u svom grobu, a Platon se užasava na svijetu s one strane. Ako ste materijalisti, vi ne možete tvrditi da ste dijalektičari.« Zašto? Jer se na taj način »prenose svojstva duha u samu materiju«. Koliko vrijedi taj prigovor pokazuje odmah daljnji prikaz »naučne dijalektike«, koja dokazuje da je upravo »logika identiteta« svojstvo duha, strano prirodnom procesima.

Autor smatra da hegelovska i marksistička dijalektika danas izgledaju još samo kao neka »ukručena skolastika«. »Pa ipak, ona nije usahla, interes za dijalektiku je danas živiji no ikada i nikada se nije o njoj toliko govorilo kao danas. Ali živu dijalektiku naših dana mi ne dugujemo filozofima. Njeni nosioci su u prvom redu naučenjaci, u najširem smislu riječi, ili, točnije, naučenjaci koji su načinili od svoje nauke filozofiju.« (77)

Ta »naučna dijalektika« rezultat je suvremenog razvitka nauke, naročito fizičkih nauka, koje su pokazale relativnost našeg kozmosa, koji svladavamo euklidovskom geometrijom; zatim subjektivnost naših predočaba i mjera u mikrofiziци (princip neodređenosti od Heisenberga, princip komplementarnosti korpuskule i vala od N. Bohra), tako da su se fizičari podijelili na pristalice determinizma i indeterminizma, iako je tendencija da se tu indeterminiranost pripise »indeterminiranosti podataka« (H. Mineur, Zakon u mehanici i u astronomiji, 1934.) ili »ograničenosti znanja pojedinih promatrača« (de Broglie, Fizika i mikrofizika, 1947.).

»Naučnu dijalektiku« zastupa naročito grupa scijentista okupljena oko švicarskog matematičara F. Gonsetha, koji je pokrenuo časopis »Dialectica« (od 1947. g., a izlazi u Neuchatelu i u Parizu). Stanovište je Gonsetha da je matematika stalan dijalog između empirije, iskustva ili intuicije, i apstrakcije, spekulacije. »Matematika teži apsolutnoj apstraktnosti, ali u tome ne uspijeva, kaže on, jer u svakoj apstraktnoj konstrukciji preostaje jedan intuitivni ostatak, koji je nemoguće isključiti«. (Osnovi matematike, 1926). Zato je pogrešno suprotstavljati matematiku kao apstraktnu nauku fizici kao eksperimentalnoj nauci.

U logici se također pojavljuje reakcija protiv Kantovog subjektivizma, protiv oblika mišljenja nezavisnih od iskustava; to jest protiv logičkog formalizma. »Ništa ne postoji a priori u mišljenju osim sposobnosti mišljenja«, kaže V. Filippi (Spoznaja fizičkog svijeta, 1947), a P. Fevrier (Jednadžba neizvjesnosti od Heisenberga i logika, 1937) pokazuje da je aristotelovska logika način mišljenja, koji odgovara izvjesnom nivou stvarnosti. odnosno mikroskopskom svijetu, ali je neodrživa na razini mikroskopskog ili kozmičkog mišljenja.

Naučna dijalektika, kao što je to izrazio G. Bachelard (Primjenjeni racionalizam, 1949), isključuje klasičnu antitezu između idealističkog apriorizma i empirističkog aposteriorizma. Ona pretpostavlja jednu »filozofiju u dijalogu« ili »filozofiju negacije«, koja ostaje uvijek »otvorena« prema novim pitanjima, a koja se izgrađuje iz jednog stalnog dijaloga između onog što je apriori i onog što je a posteriori, stalni prijelaz od stvari pojmovima i od pojmova stvarima, stalni i nezavršeni utjecaj subjekta na objekt i obratno. Takva koncepcija mora djelovati protiv svakog dogmatizma, biti filozofija negacije, ali i biti sposobna da od negacije prijeđe na nove pozicije ne postavljajući barijere nekoj privilegiranoj spoznaji.

Pored nesumnjive dijalektičnosti postavaka, koje danas zadaje sam objektivni razvitak naučnih spoznaja, postoji kod suradnika »Dialectice« tendencija da pojam dijalektike razvodni do potpune relativnosti. Foulquié kaže da treba »dijalektizirati« ne samo naučne pojmove, već i samu »dijalektiku«, a Barzin (Dialectica, br. 6, 1948.) kaže: »To što mi nazivamo dijalektikom, jest izvjesno shvaćanje nauke, prema kojemu je svaki naučni postavak sposoban za reviziju.«

R. S.

José Ortega y Gasset: O ČOVJEKU KAO UTOPIŠKOM BIĆU (vom Menschen als utopischen Wesen) Gustav Kilper Verlag, Stuttgart, 1951.

Poznati španjolski filozof i esejista José Ortega y Gasset u ovoj, nedavno izasloj, knjizi (u njemačkom prijevodu) objavljuje četiri eseja, koji, iako pisani u različito vrijeme i o različitim problemima, upućuju na unutarnje jedinstvo njegovih spoznajno-teoretskih stavova i njezove životne filozofije. Brilljantnim esejističkim stilom, bez obzira da li nas uvodi u problematiku mišljenja i vjere, samootuđenja, govora i šutnje, poteškoća prevođenja ili stvaranja historije filozofije, Gasset je u ovoj knjizi već nakon nekoliko rečenica u svoj složenosti i dubini problematike, koju obrađuje. Centralni je problem problem bitno utopijskog karaktera čovjekovog rada i djelovanja i pisac nastoji omogućiti uvid u veze i odnose, koji su do tada bili, ako ne strani, a ono nedovoljno zapaženi. S konzekvencijama njegovih analiza kao i načinom pristupa problematiki, koju obrađuje, ne možemo se, dakako, složiti (ona je izraziti idealistički tretirana), no ona je iznesena uvjerljivo, esejistički vanredno oblikovana, dokumentarna i duboka, no jednostavna, gotovo »lagana«, bez velikih pretenzija, literature, citata, fusnota, teških, dugačkih i zamršenih rečenica i t. d.

Možda je najinteresantniji prvi esej pod naslovom »Ideen und Glaubensgewissheiten«, koji govori o jednoj interesantnoj distinkciji koja je do sada, kako tvrdi Gasset, bila zapostavljena. »Glaubensgewissheiten« (sigurnost vjere, uvjerenja) su često zamjenjivane s idejama, iako se radi o dva različita pojma. »Glaubensgewissheiten« nisu naše tvorevine, mi s njima uopće ništa ne činimo, mi jesmo naprosto u njima. Ideje imamo, posjedujemo, a »Glaubensgewissheiten« živimo. To je razlika koja postoji među stvarima »na koje mislimo« i »s kojima računamo.« Primjer; nalazimo se u kući i iz ovog ili onog razloga želimo izaći. Šta se kod toga, kako kaže Gasset, i u najdubljem smislu te riječi, misli? I na motive, i na odluku i na čitav niz drugih mislenih popratnih akata. No ni u jednom času ne na to, jesmo li mi tu ili nismo. S tim naprosto računamo.« To, međutim, ne znači da računanje ili ne postojanje nije od važnosti, ono je čak prva pretpostavka, osnov svemu. No s tim »računamo«, a na drugo »mislimo«, pa je naše mišljenje, naša misao, nešto nebitno, jer su baš »Glaubensgewissheiten« (ono s čime »računamo«) fun-

dament našeg života, platforma gdje se on odigrava.

No to je, po Gassetu, izraz i uvijet opće »tjeskobe epohe«. Ideja je za nas istinita, ako odgovara ideji koju posjedujemo o stvarnosti. Ali naše ideje o stvarnosti su samo naša stvarnost. Zato je od posebne važnosti da, ukoliko želimo izaći iz »tjeskobe epohe«, »intelektualan život«, koji »očito nije pravi život« (str. 18), jasno i čisto odijelimo od stvarnog života, od onoga što jesmo. Između nas i ideja leži uvijek neprekoračiva distanca kao između stvarnog i zamišljenog. Nasuprot toga mi smo s »Glaubensgewissheiten« neraskidivo povezani. Razum je, dakle, isuviše cijenjen. (Ortega y Gasset je i u ranijim spisima vrlo bliz toj koncepciji, koja ga približava mnogim modernim, pa i ranijim, strujanjima što u emocionalnom, antirazumnom, spontanom traže izlaz iz tjeskobe, koja okružuje i karakterizira rastrganog i izgubljenog građanskog čovjeka danas. Tako on u »Die Aufgabe unserer Zeit« piše između ostalog: »Zadaca našeg vremena sastoji se u tom da um... podredi spontanom. U prošlosti se pojavio absurd da se od života zahtijeva da služi kulturi. Upravo je određenje nove epohe preokrenuti taj odnos i pokazati da kultura, um, umjetnost, etika, treba sa svoje strane da služe životu«, str. 172). Ta antiracionalna nota kod Gassetta završava, u ovom eseju, konačno gotovo sasvim otvoreno religijski kad govori o problematiki sumnje i vjere: »Razum je najbliže oružje s kojim čovjek može računati. Ono mu je često pri ruci. Dok vjeruje, nema potrebu da ga upotrebi, jer je mišljenje mukotrpan napor, no kad dođe u sumnju, hvata se za njega kao za obruč za spavanje«. (str. 28) Anititetičko postavljanje pitanja razum ili život (iako je Gasset ta dva pojma i htio nekako »pomiriti« i u tom pomirenju naći smisao i izlaz iz suvremene razjedinjenosti) nužno i vodi Gassetta na tu poziciju i ukazuje na jalovost takvog jednostranog i nedijalektičkog pristupanja problematiki izvora spoznaje. Govoreći u tom eseju dalje o »smiješnosti filozofa«, o »nauci kao poeziji«, o »razlikama i raščlambi unutarnjih svjetova« i t. d., Gasset ostaje vjeran svojoj osnovnoj distinkciji ideja i »Glaubensgewissheiten«, toj, po njemu, toliko važnoj i dosad premalo uočenoj razlici, koja vodi u razumijevanje istinskog života.

U drugom eseju, u kojem govori o »udubljanju u sebe samog i samootuđenju« (koji je na španjolskom štampan 1939 godine), riječ je i o mnogim sociolo-

skim i općedruštveno-političkim pitanjima koja, iako mjestimično i ovdje nailazimo originalnih zapažanja, zbog svog načina tretiranja i zakašnjelij rješenja nisu za nas od velikog interesa. Treći esej (koji je u originalu napisan 1942.) bogat je vrlo zanimljivom problematikom poteškoća prevodenja, (iz ranijih su eseja poznata njegova opća razmatranja o smislenom ograničenju i nemogućnosti govornog sporazumijevanja), a završava konstatacijom da od svih evropskih jezika francuski jezik predstavlja najveću, gotovo nepremostivu, poteškoću za prevodioca.

Zadnji esej, koji govori o »Ideji za jednu historiju filozofije« dolazi ponovo na osnovnu tematiku knjige: i u filozofiji ćemo ponovo spoznati osnovu svakog čovječjeg djelovanja: ono je utopija. »Sve što čovjek poduzima je utopijsko i nema nikakva smisla tražiti njegovo puno ostvarenje, kao što nema smisla da putujemo na Sjever, želeći bezuvjetno doći apsolutni Sjever, koji uopće ne postoji.« (str. 200) Tako mi gradimo historiju filozofije na granici naše filozofije, no to je posao isto tako historijski i prolazan kao i sve ljudsko djelovanje dosada. Gasset završava esej i knjigu karakteristično i simbolično poslovičicom, koja se može čuti kod karavana u pustinjama Libije: »Pij s izvora i prepusti svoje mjesto drugome«.

Ovaj kratki napis o Gassetovoj knjizi ima samo karakter prve informacije, a ne kritičkog osvrt, jer bi u protivnom bilo potrebno najprije iznaći i osvjetliti gnoseološke pozicije Gasseta, koje u njegovoj, nesumnjivo jasno određenoj društvenoj funkciji, vode k već preživjelim i zakašnjelijm teorijama i u okviru zapadnog svijeta. Ovaj vitalni duh i uvjereni i borbeni propagator svojih životnih nazora (a ne kako su ga često krivo nazivali i shvaćali »filozof pesimizma«), danas u svojoj starosti, nakon dugih lutanja i putovanja po cijelom svijetu, živi, čini se kao profesor u katoličko-fašističkoj Španiji, pa je već i to izvjesna legitimacija njegovih nazora, koji se zapažaju u nasuprot nekim ranijim tendencijama) u mnogim njegovim posljednjim napisima. Gasset osuđuje čovjeka mase i svoj politički credo postavlja reacionarno u okviru nadnacionalne države i tradicionalne elite. Ipak je on danas na Zapadu mnogo čitan, jer ima vanredan smisao za esejistički način pisanja, bogat i duhovit stil i često vrlo suptilne i lucidne refleksije, kojima iznenaduje, a mjestimično i prelazi okvire građanskog zapadnog filozofiranja i sterilnih metafizičkih filozofskih sistema.

D. G.

Dr. Zlatko Herkov: STATUT GRADA ZAGREBA OD GOD. 1732. knj. I. Zagreb 1952. str. 1—72.

Pisac u ovom djelu daje kratku analizu prilika, koje su dale povod za statut od 1732., a zatim donosi sam tekst statuta i Zbornik statuta od 1611. do 1742. u latinskom originalu i hrvatskom prijevodu. Odatle razabiremo, da se slobodni kraljevski gradovi javljaju na sjeveru Hrvatske početkom XIII. stoljeća, dok dalmatinski slobodni gradovi potječu iz davne prošlosti (str. 5). Stoga se u prvima samouprava i pravne odredbe temelje »na poveljama hrv.-ugar. kraljeva«. Najvažnija povlastica, koju su slobodni kraljevski gradovi crpili iz povelja hrv.-ugar. kraljeva, bila je svakako pravo, da za svoj grad donose pravne propise (»statuta«). Tim su se naši gradovi na sjeveru obilno koristili, iako je snaga i primjena tih propisa zavisila o kraljevoj sankciji. Od konca pak XVI. stoljeća kralj bi delegirao posebne komisije, koje su na temelju njegove ovlasti (»autoritate regia«) redigirale statute. Učvršćivanjem apsolutizma kruna i ugarska komora češće i jače utječu na autonomni život naših gradova.

Kao što je kraljevska komisija izradila i nametnula gradu Zagrebu statut od 1609. i njegovu reformu od 1618., to se isto ponovilo i kod statuta od 1732. Gradani su odlučno odbijali uplitanje kraljevskih komisija u samoupravu grada, jer su u tome gledali povredu svojih slobodina i prava donositi autonomne propise (jus statuendi). One su teško opterećivale i financijski gradsku blagajnu.

Zanimljivo je istaknuti, da je svakom od spomenutih statuta, t. j. onome od god. 1609. i njegovoj izmjeni i dopuni od god. 1618., kao i Jaszyjevu od god. 1732., obično prethodila buna ili kakav nemir u gradu. Motivi, koji su pokretali nemire, nisu posve istraženi, a da im je korijen u »osobnim ambicijama pojedinaca«, to prema našem mišljenju možda nije bilo uvijek tako.

Iz autorove interpretacije izbora i djelokruga pojedinih gradskih organa i funkcionara (magistrat, »općina«, sudac, dekan, notar i dr.) kao i samih pravnih odredaba, u kojoj se oslanja na Vj. Klaića, (Statut grada Zagreba od god. 1609. i reforma njegova god. 1618., Zagreb 1912) smijemo zaključiti, da je Jaszyjevim statutom (1732), kao i propisima od 1609. znatno suženo demokratsko vladanje u gradu Zagrebu u korist oligarhijskoga. Ne samo ekonomski, već i pravno sve se više potiskuje niži stalež (zanatlije i dr.) pred višim u gradskoj upravi, tako

da se sva bolja mjesta rezerviraju za imućnije građane.

Premda je statut Jaszyjev u prvom redu organizacione naravi, čije su norme trebale da »poprave« gradsku samoupravu, ipak će objavlivanje ovoga izvora uvećati naše znanje o pravnom, političkom i ekonomskom stanju grada Zagreba toga vremena.

Ivan Erceg

J. Fourastié, CIVILIZACIJA OD 1960. g. (La civilisation de 1960) PUF, Paris, 1950., str. 118.

Autor niza radova o pitanjima industrijskog razvitka i njegova utjecaja na društveni razvitak (Suvremeni ekonomski razvitak, Paris, 1948; Velika nada 20. vijeka, Tehnički progres, socijalni progres, ekonomski progres, Paris 1949; Mašinarstvo i blagostanje, Paris 1951.) ovdje prikazuje u glavnim crtama utjecaj industrijske civilizacije na životni standard i društveni život uopće. Cilj je prikaza da pokaže neke osnovne tendencije ekonomskog i društvenog razvitka od 1830. do 1960. zasnivajući se na statistička ispitivanja.

Tako je tehnički napredak doveo do povećanja prosječnog životnog standarda, koji se u odnosu 1920.—1935. prema periodu od 1800.—1831. razmjerno povećao za 6 do 10 puta. Pored tog povećanja prosječnog životnog standarda došlo je i do smanjenja radnog vremena: u SAD od 63 sata sedmično god. 1850. na 40 sati u 1949. a u Francuskoj od 64,5 sata sedmično god. 1900. na 44 sata u 1948. Isto vrijeme se može konstatirati prosječan porast vremena školovanja, smanjenje nepismenosti i povećanje broja mladića koji polaze visoke škole (taj broj iznosi 16% svih mladića te dobi).

Isto tako poboljšali su se uvjeti rada u pogledu higijene, racionalne organizacije rada, i t. d. Ali dok je tehnički napredak omogućio smanjenje manuelnog rada, on ostaje bez učinka na intelektualni rad. Sto više, može se konstatirati da upotreba tehničkog osoblja za planiranje, upravljanje, kontrolu, i t. d., proizvodnog procesa neprestano raste. Broj namještenika, odnosno intelektualnih radnika stalno raste u odnosu na manuelne radnike. U vezi s građevinskom strukom Fayeton kaže: »Prije je arhitekt imao običaj da prostudira za dva mjeseca ono što će se izgraditi u toku godine dana; sada treba studirati godinu

dana ono što će biti izgrađeno za dva mjeseca.« Taj relativni porast tehničkih kadrova označuje progresivnu »intelektualizaciju« društvenog života.

Stvarni nacionalni dohodak izračunan po glavi stanovnika pokazuje da se on u posljednjih pedeset godina udvostručio kod naprednih zemalja, a u zaostalim zemljama, koje su poše putem industrijalizacije, narasao je za tri i više puta (Japan, SSSR, Indija). C. Clark (The Economics, of 1960) daje sljedeće podatke za 1960. god. (godišnji dohodak u dolarima od 1930. po glavi): SAD 879, Argentina 754, Kanada 701, Australija 645, Vel. Britanija 599, Švedska 527, Švicarska 466, Francuska 429, Japan 390, SSSR 336, Indija 135, Kina 67. Jedna od karakterističnih tendencija je opadanje plaća, odnosno dohotka činovničkog aparata u odnosu na manuelne radnike. Tako je, na primjer, plaća jednog višeg državnog savjetnika u god. 1900. bila za preko pet puta viša od plaće američkog radnika, ali dok se plaća radnika podvostručila, plaća savjetnika pala je ispod nivoa američkog polukvalificiranog radnika. Opadanje plaća činovnika i intelektualnih radnika uopće u odnosu na radničke plaće jedna je opća tendencija u raspodjeli nacionalnog dohotka. Intelektualni rad postaje sve jeftiniji u odnosu na manuelni rad.

U drugom dijelu knjige Fourastié ispituje poljoprivredne i industrijske proizvode, te proizvodnost rada, koja je u rudarskoj industriji za posljednjih 50 godina porasla za 5 do 6 puta, a u pre-rađivačkoj industriji za 1,6 i do 2 puta.

U zaključku knjige autor, koji privrednu problematiku gleda očima tehnokratice, zanemarujući političku problematiku, upozorava na nagli razvitak dosada zaostalih zemalja i na krizu evropskih nacija, koje su pretrpjele u ratu i koje pokazuju stagnaciju u ekonomskom razvitku (to važi naročito za francusku). Ali i pored toga postoje stalni razvitak u smislu što »tehnički rad oslobađa čovjeka od ropskog rada, ali taj isti tehnički razvitak prisiljava čovjeka na rad duha. Ništa ne će biti manje »industrijsko« no civilizacija rođena iz industrijske revolucije. »Kategorija radnik« nakon dužeg širenja počinje opadati, proleterski uvjeti će nestati s prelaznim periodom, koji ga je rodio.« U klasnu prirodu tog »prelaznog perioda« autor ne zalazi.

R. S.

Werner Ziegenfuss i Gertrud Jung:
PHILOSOPHEN - LEXIKON Handwörterbuch der Philosophie nach Personen (Priručnik za filozofiju po imenima)
I. A—K Berlin 1949., str. 700
II. L—Z Berlin 1950., str. 958

Leksikon filozofa je vrlo koristan priručnik za studiranje filozofije. Prvu takvu knjigu napisao je 1912. god. Rudolf Eisler (1873—1926) pod naslovom: »Philosophen-Lexikon«. Poslije tog izdanja nije bilo novijeg djela, koje bi obuhvaćalo nove pisce na području filozofije, zbog čega se brzo ukazala potreba za drugim takvim sličnim djelom.

Radove na novom leksikonu filozofa započeo je 1931. god. dr. Eugen Hauer, ali ih nije završio, jer je uskoro umro (1933). Tada je cijeli posao uzeo u svoje ruke W. Ziegenfuss, koji je uz djelomičnu pomoć G. Junga sve završio, a do tada gotove tekstove preradio. Cijeli leksikon je bio završen i predan u štampu 1937. god. Kad je štampanje bilo uglavnom gotovo, izdavač je po naređenju političkih vlasti, bez znanja autora, obustavio sav rad na završavanju leksikona. Nacistička zabrana izdavanja leksikona bila je zasnovana na tvrdnji »da je čitavo djelo Leksikon-filozofa napravljen tako kao da je 30. januar 1933. potpuno beznačajan na području nauke kao što je filozofija, koja je tako čvrsto povezana s nazorom na svijet«. Knjiga nije bila pisana u duhu nacističke ideologije i zbog toga je bila zabranjena.

Ovo izdanje leksikona je uglavnom takvo, kakvo je bilo odštampano prije rata, samo je popunjeno i prošireno s novijom literaturom, koja baš ne ide često dalje od 1945. god., ali na mnogima mjestima obuhvaća literaturu i do 1948. godine.

Leksikon sadrži biografske podatke svih obrađenih autora, njihovu filozofiju, kao i popis cjelokupnih njihovih djela. Također je uz svakog autora napisana i naj-

važnija literatura o njemu i o njegovoj filozofiji. Sve je pisano tako, kako bi to svaki autor sam o sebi rekao, bez ikakvog kritičkog ulaženja u pojedinosti oko izloženog materijala. To je dosljedno provedeno u oba toma. Područje marksističke filozofije, autor je također prikazao objektivno i točno. Što je korisno, taj leksikon je često prešao okvire leksikona, i postao je mala historija filozofije. Oba sveska vrlo su velikog formata, i imena mnogih filozofa obrađena su opširno, na pr. Descartes na 7 str., Fichte na 16, Hartmann Nikolai na 17, Hegel na 13, Kant na 34 i si.

Na nekim mjestima štampani su prikazi pojedinih autora kako su oni sami o sebi napisali za leksikon, čime leksikon još više želi osigurati potpunu objektivnost. Kod svakog filozofa je označeno u glavnim crtama njegovo učenje, i najglavniji momenti su često puta popraćeni originalnim tekstom.

Od naših filozofa u leksikonu su obrađeni Vladimir Dvorniković i Branislav Petronijević, koji je označen kao srpski filozof. Također se u literaturi o Zenonu Elejskom spominje i Petronijevićeva rasprava o Zenonu.

Gornji leksikon u dva sveska vrlo je koristan priručnik za filozofiju, jer donosi mnogo imena od prvih početaka filozofije do danas, čime može izvršno poslužiti svakome tko se zanima ili proučava filozofski razvoj ljudske misli.

O samom autoru tog leksikona nije se moglo ništa saznati ni u njegovu leksikonu, ni u drugim sličnim priručnicima. Jedino uz članak o Lenjinu, u navedenoj literaturi, autor spominje i svoju raspravu: W. Ziegenfuss — Lenin — Soziologie und revolutionäre Aktion im politischen Geschehen, Berlin 1948. (Lenjin — Sociologija i revolucionarna akcija u političkom događaju).

B. B.

IZ SVEUČILIŠNOG ŽIVOTA

Dr. Milislav Demerec:

ORGANIZACIJA NAUČNOG ISTRAŽIVANJA U U. S. A.

U prvoj polovici septembra boravio je u našoj zemlji istaknuti američki genetičar, naš zemljak, Dr. Milislav Demerec. Dr. Demerec otišao je u Sjedinjene države Amerike 1919. god., nakon završenog Gospodarskog učilišta u Križevcima. U USA se posvetio studiju genetike. Na Cornell University u Ithaca studirao je nekoliko godina i postigao stepen doktora nauka. Najviše se bavio genetskim istraživanjima na kukuruzu. Poslije toga je otišao 1923. god. u Gold Spring Harbor u Departement of Genetics, gdje se kroz dugi niz godina bavio istraživanjem fundamentalnih genetskih problema, uglavnom na vinskoj mušici (*Drosophila melanogaster*). Među te radove spadaju razne pojedinačne mutacije, mutirajući lokusi, stabilni geni i t. d. Ovi radovi značili su važan prilog teoriji nasljeđivanja t. j. klasičnoj koncepciji nasljeđivanja.

Od 1941. god. Dr. Demerec se bavi genetskim istraživanjima na bakterijama specijalno na *Esherichia coli*. U tom je radu imao velikih uspjeha, došavši do važnih otkrića. Djelovanjem raznih kemikalija i antibiotika na bakterije proizvedene su razne mutacije. Dr. Demerec tumači da primijenjena mutagena sredstva nemaju direktan utjecaj na gene bakterijskog organizma, nego djeluju indirektno na citoplazmu i nuklearni dio ili imaju samo selektivnu moć.

Za vrijeme boravka u svojoj staroj domovini, Dr. Demerec je posjetio razne biološke institute i održao nekoliko predavanja u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. U Zagrebu je održao tri predavanja: »Organizacija naučnog istraživanja u USA« u Pučkom sveučilištu, »Antibiotici i ge-

netika« u Hrv. prirodoslovnom društvu i »Geni i mutacije« u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti, čiji je dopisni član.

Obzirom da predavanje o organizaciji naučnog istraživanja u USA može biti od koristi diskusiji koja se o tom pitanju na našem sveučilištu vodi već duže vremena, donosimo opširnije izvode iz njegovog predavanja.

Pošto je u uvodu predavanja istakao ulogu privatne inicijative za organiziranje društvenog života u USA, Dr. Demerec je rekao: »Prošlog stoljeća naučni rad se u Sjedinjenim državama, isto tako kao i u državama Evrope, vodio isključivo na univerzitetima. Važna promjena na tom polju nastala je početkom ovoga stoljeća, kad je 1902. godine osnovana Carnegie Institution of Washington. Te godine je Andrew Carnegie dao 10 miliona dolara kao kapital za osnivanje naučne organizacije nezavisne od univerziteta«. Govoreći o odjeku koji je imala ova odluka, Dr. Demerec je nastavio: »Carnegijev korak je pokrenuo nekoliko novih problema, od kojih je najvažniji bio: kako da se organizira nova ustanova. Od početka je bilo jasno da ustanova treba da radi na naučnim istraživanjima, naime da uzdržava svoje laboratorije, gdje će izabrani naučenjaci imati priliku studirati fundamentalne naučne probleme, bez smetnje i prekida, koje, inače, kao profesori na univerzitetima imaju zbog rada sa studentima. Ova institucija postavila je za cilj studij novih problema, koji se ne proučavaju na drugim zavodima, t. j. da bude pionir na otvaranju i razvijanju novih polja rada u nauci«.

»Za organiziranje nove ustanove zainteresirali su se i političari. Kako sam već spomenuo, 10 miliona dolara u 1902. god.

bila je golema svota. Političari iz raznih krajeva države nastojali su da se ustanova izgradi u njihovom kraju, te da njihov kraj pobere plodove novog naučnog rada. Vjerojatno je da su ta nastojanja i činjenica da se zaključilo da ustanova proučava različite probleme, ponukali odbor direktora da osnuje jednu decentraliziranu ustanovu. Odbor je, naime, zaključio da umjesto jednog centralnog laboratorija, ustanova treba da radi u nekoliko laboratorija, koji će biti smješteni u krajevima, koji su najpodesniji za proučavanje specijalnih problema, na kojima je dotični laboratorij zainteresiran. Također se zaključilo da će polje rada, koje će ustanova obrađivati, biti opsežno i da će obuhvatiti široki krug prirodnih nauka i arheologije. Vrlo važna odluka za budućnost Carnegieve institucije bio je zaključak da se rad može prilagoditi potrebama i prilikama. Konsekventno, u nekoliko slučajeva za 50 godina opstanka institucije, neki novi laboratorij bio je otvoren, a rad u jednom od starih laboratorija je završen. Danas Carnegieva institucija upravlja sa sedam laboratorija, naime, sa dva u Californiji, i to: Mt Wilson-Palomar Astronomical Observatory u Pasadeni, koji ima dva najveća teleskopa, i Department of Botany u Satnfordu, gdje se vode istraživanja kemijskog sastava klorofila i o uplivu klime na konstituciju vrsta. Dva laboratorija u Washingtonu bave se fizikalnim problemima, jedan je Department of Magnetism, gdje se istražuju fundamentalni problemi fizike, u kome se nalazi i dosta veliki ciklotron za studij strukture atoma i za proizvodnju radioaktivnih kemikalija, koje jedan dio njihovih naučnih radnika sada upotrebljava za istraživanja sinteze bioloških produkata u bakterijama; drugi je Department of Geophysics, gdje se studira struktura pećina. Peti laboratorij se nalazi u Baltimore s Johns Hopkins University Medical School, koji je poznat po studijama razvitka čovječjeg embrija i gdje se nalazi najbolja kolekcija embrija od najmlađeg do sada poznatog, sastojeći se od samo nekoliko stanica do potpunog razvijenog djeteta. Šesti se laboratorij nalazi u Bostonu. On proučava staru američku historiju i sada je zaposlen arheološkim istraživanjima indijskih ruševina u Jucatanu (Meksiko) i Guatemali. Konačno, sedmi se laboratorij nalazi u Gold Spring Harboru, na Long Island, nedaleko New-Yorka. Zove se Department of Genetics, gdje sam na-

mješten od 1923. god. i gdje sam direktor od 1940. g.«

U daljnjem izlaganju, Dr. Demerec je iznio ukратko rad Department of Genetics i nastavio izlaganja o svojoj glavnoj temi. »Istakao sam da osnutak Carnegieve institucije sačinjava važan korak, naime početak naučnog rada u specijalnim laboratorijima nezavisnim od univerziteta. Treba napomenuti, da je poznati Kaiser Wilhem Institut u Njemačkoj bio organiziran po uzoru Carnegieve institucije.

Kratko vrijeme po osnutku C. I. osnovani su slični zavodi. Prvi od njih bio je Rockefeller Institute for Medical Research, osnovan fondovima dobivenim od John D. Rockefellera. To je veliki centralni laboratorij u New-Yorku, gdje se vrše vrlo važna istraživanja fundamentalnih problema medicine i biologije. Poslije toga osnovani su mnogi slični instituti.

Novi korak na tome polju učinila je opet Andrew Carnegien, koji je 1911. g. dao 125 miliona dolara kao kapital za novu ustanovu, nazvanu Carnegie Corporation of New-York. Ta se ustanova razlikuje od Carnegie Institution of Washington po tome što nije radna ustanova, koja izdržava svoje laboratorije, nego ustanova koja podupire naučna istraživanja time, što daje novac naučnjacima i institucijama za rad na specijalnim problemima. Svrha te ustanove je napredak i proširenje nauke u USA i Britanskom Commonwealthu. To je bila prva ustanova, čiji je program obuhvaćao područje izvan granica Sjedinjenih Država.

Po drugi put je Rockefeller išao stopama Carnegie-a. Dvije godine poslije osnutka Carnegie Corporation (1913. g.), John D. Rockefeller dao je kapital od 182,814.000 dolara za osnivanje Rockefeller Foundation, ustanove za »povišenje blagostanja čovječanstva po čitavom svijetu.« Po uzoru Carnegie Corporation, ta ustanova daje potporu naučnjacima za istraživanja i njezin program obuhvaća cijeli svijet. Znatno broj jugoslavenskih ustanova, pogotovo s područja medicine i narodnog zdravlja, uživao je i još uživa potporu Rockefellerove fondacije. Dio dohotka te fondacije upotrebljava se za stipendije naučnjacima, da studiraju u inozemstvu i da posjete i rade u laboratorijima drugih država. Znatno broj jugoslavenskih naučnjaka uživao je Rockefellerove stipendije.

Poslije osnutka ovih dviju ustanova, osnovano je niz drugih sličnih ustanova. Mnoge od njih imaju ograničen program na specijalne probleme, osobito sa područja medicine. Financijski je najjača Ford Foundation koja je prije nekoliko godina dobila na raspolaganje ogromno kapital od 502,588.000 dolara. Ovaj novac je uložen u Fordove tvornice i znatan dio dohotka tih tvornica dolazi u taj fond. Fordova fondacija pomaže istraživanja na području školstva i socijalnih nauka, ali ne radi na području prirodnih nauka.

U daljnjem izlaganju predavač je govorio o ulozu, koju imaju razna društva kao American Cancer Society, National Tuberculosis Assosiation i druga u potpori naučnih istraživanja. Ova društva sakupljaju dobrovoljne priloge, a staviti postotak od dobivene svote daje pojedini naučnim radnicima i laboratorijima za naučni rad.

»Kad se govori o naučnom radu u Americi, treba spomenuti i rad koji se obavlja u industrijskim laboratorijima. Prema statistici od 1950. god., 2845 industrijskih poduzeća uzdržavalo je naučne laboratorije. Industrijalci danas uviđaju da jedino usavršavanjem produkata ili usavršavanjem metoda produkcije mogu izdržati konkurenciju i da je rad u laboratoriju najbolji način da se takvo usavršavanje postigne. Konsekventno, u velikoj većini industrijskih laboratorija naučni rad je specijaliziran. Svrha je tome radu da dađe odgovor na pitanja, koja dotični industrijalac traži za svoj posao. U tim slučajevima, naučnjaci, dakako, nisu slobodni da rade na vlastitim idejama, ako one ne odgovaraju želji industrije. Kod tih se istraživanja u velikoj većini ne proučavaju temeljni problemi, no nastoji se iskoristiti temeljne spoznaje u rješavanju praktičnih problema.«

»Premda većina industrijskih laboratorija radi na praktičnim problemima, ipak mnogo radova od fundamentalne važnosti izlazi iz tih laboratorija. Velike industrije, kao na pr. General Electric, Bell Telephone, Westinghouse, Radio Corporation of Amerika, daju znatnu slobodu svojim istaknutim naučnjacima, tako da mnogo naučnjaka zaposlenih u industriji postigne takve naučne uspjehe da budu birani u Nacionalnu akademiju znanosti, a dr. Lang je čak dobio Nobelovu nagradu za svoj naučni rad u laboratoriju General Electric.«

»Prije nego što zaključim ovo predavanje, želim reći nešto i o najnovijem

razvitku naučnog rada u Sjedinjenim državama. Do posljednjeg je rata centralna vlada bila zainteresirana za naučni rad samo u vrlo ograničenom opsegu, poglavito u poljoprivredi i na nekim problemima skopčanim sa standardizacijom raznih mjera i procesa. Početkom rata, predsjednik Roosevelt je povjerio organizaciju ustanove Office for Scientific Research and Development, Dr. Vannevar Bush-u, predsjedniku Carnegie-eve institucije. Ta je ustanova povezala sve naučenjake u jednu čvrstu grupu i s izvanrednim uspjehom iskoristila naučne talente Amerike u borbi koju je vodio američki narod. Uspjeh je bio taj da se narod uvjerio u važnost nauke, te kad se svršio rat, Kongres i vlada su bili prisiljeni da nastave pomaganje naučnog rada. Rad OSRD prestao je, doduše, nakon rata, no znatne su svote novaca ostale i dalje na raspolaganje naučenjacima. Organizacija razdiobe novca sasvim se izmijenila. Za vrijeme rata veći je dio naučnih istraživanja bio vođen po OSRD, koja je bila isključivo pod civilnom kontrolom, a manji dio istraživanja vođen je pod upravom vojnih institucija. Prestankom OSRD, vojne organizacije su nastavile same s radom na tim područjima, pa su time dobile znatan upliv na naučna istraživanja. Ta je situacija vjerojatno samo privremena. Prije tri godine Kongres je izglasao zakon o osnivanju National Science Foundation, koja će sigurno u budućnosti biti odgovorna za naučni rad federalnoj vladi.«

»Još je prerano da se zna kakav će upliv imati ulazak federalne vlade u naučna istraživanja, no čini se vrlo vjerojatnim da će taj upliv biti znatan, jer su u pitanju goleme svote novca. Prije rata federalna je vlada trošila manje od 100 miliona dolara na praktična i fundamentalna istraživanja. Prošle godine (1952.) ta svota je narasla na 1,9 milijardu dolara. Ne samo da je svota narasla, nego se, što je vrlo važno, također promijenilo i način upotrebe fondova. Dok je 1940. god. gotovo sav novac trošen za rad u državnim zavodima, a manje od 10% davano ostalim institucijama, dotle je u 1952. god. više od 75% svote upotrebljeno za pomoć rada u laboratorijima, koji ne pripadaju državi. Budući da se velik dio tog novca upotrebljava za razvitak i usavršavanje raznih produkata koji su od interesa za vojsku, razumljivo je da industrijski laboratoriji, koji su specijalizirani u tome radu, dobiju

veći dio. U 1952. god. utrošilo se u raznim laboratorijima univerziteta i drugih naučnih institucija oko 15% vladinog novca.

»Ti novi fondovi, a naročito njihova visina, izazvali su nove probleme na području američke nauke. Najvažniji problem među njima je pitanje kontrole naučnog rada, naime, hoće li vlada radi svoje novčane potpore poku-

šati da upliviše i na smjer nauke. Mnogi istaknuti američki naučenjaci su uvjereni da utjecaj vlade ne bi bio podesean za razvoj nauke. Drugi važan problem je pitanje naučnog osoblja. Proširenjem rada, potreba za naučnim kadrom je znatno veća nego što je ponuda.

Ovi i slični problemi zaokupljaju sada vodeće američke naučenjake i trebat će vremena za njihovo rješenje.

jedinstvenosti kriterija pri dodjeljivanju doktorata.

»Nitko ne može biti biran za univerzitetkog nastavnika, ako nema doktorat ili primljeni habilitacioni rad za nastavničko zvanje« (član 18). Ovo jasno traženje osnovne kvalifikacije sveučilišnog nastavnika bilo je uistinu potrebno, jer se na nekim fakultetima primijenjenih nauka ponekada zanemarivala naučna kvalifikacija nastavnika i zamjenjivala stručnim umješnostima i u praksi izvedenim radovima. Nema sumnje da je praktična djelatnost od izvanredno velikog značenja za razvoj zemlje. No ako takav praktičar želi porud toga da bude i sveučilišni nastavnik, mora i teoretski ili eksperimentalnim radom da unapređuje nauku, koju zastupa na Sveučilištu. Samo to je garancija, da je uistinu ušao u dubine svoje discipline. — Vjerujem, da će biti teškoća oko primjene ovog člana, ali u interesu je samih fakulteta i njihova ugleda, da se on primjenjuje što oštrije.

Mnogo je nespretnije napisan članak 19., koji određuje kvalifikacije redovnih i izvanrednih profesora i docenata. Prvi treba da su se istakli naučnim radovima, drugi da su po njima poznati, a treći da imaju zapažene radove. Ako netko ima zapažene radove, onda se očito njima i istaknuo i po njima je poznat! — Istina je, da se razlike u kvalifikaciji između docenta, izvanrednog i redovnog profesora dađu teško ukraćko fiksirati. Osim u iznimnim slučajevima izvanrednog značenja publikacija i izvršenih radova, postoje, naime, u navedenim stepenima samo razlike u kvantitetu publikacija i drugih radova, kvantitetu i kvalitetu organizatorne i javne djelatnosti, duljini staža, zaslugama za fakultet i td. Stoga bi možda svrsishodnije bilo, da se u čl. 19. samo nabroje svi faktori odlučni pri davanju ovih stepena, a da se fakultetskom Vijeću i Senatu (univerzitetskom savjetu) prepusti ocjena kandidata i izbor ranga nastavnika, pri čemu bi se lako predvidjelo i odstupanje od osnovnog principa.

Sigurno je pak, da se kriterij izbora ranga iz godine u godinu mijenja i raste. Da je zakonodavni odbor imao u vidu oštrinu kriterija, vidi se i po izvršnoj novini čl. 20., gdje se traži, da se »za izbor redovnog i izvanrednog profesora referatima (fakultetskih referenata) pridružuje i referat najmanje jednog istaknutog profesora drugog univerziteta odnosno fakulteta«.

Prema novom nacrtu trebalo bi da asistenti budu samo »suradnici u izvode-nju nastave« (čl. 21). Po mišljenju mnogih nastavnika stari naslov »pomoćni nastavnici« odgovara bolje stanju stvari, jer asistenti sudjeluju aktivno pri nastavi kod praktičnih vježbi i u seminarima, a osim toga iz njihovih redova redovno izrastaju nastavnici docenti.

Čl. 22. predviđa nova zvanja honorarnih docenata i izvanrednih profesora. Ovo, po mom mišljenju, nije dobro. Honorarni nastavnici izvan Sveučilišta trebalo bi da budu samo velike iznimke i samo nužni palijativ, nužno zlo, kad nema drugih mogućnosti, ili kad se radi o nekom sitnom predmetu ili o nekoj vještini, za koje nema stručnjaka na Sveučilištu. Taj iznimni slučaj trebao bi da bude naglašen u čl. 22. U stvari velika većina honorarnih nastavnika su redovni nastavnici na drugim fakultetima. I to je pravilno. Ako je već nužno zlo da postoji na univerzitetu zvanje honorarnih nastavnika (kad ne može svaki fakultet imati za svaki predmet nastavnika u svom vlastitom statusu), nema razloga, da to budu honorarni docenti ili profesori. Jer ako netko ima te kvalifikacije, a nalazi se u privredni ili u kojem nadležstvu, bilo bi korisnije, da prijeđe Sveučilištu i svoje znanje prenosi na buduće kadrove, radi nastavno i naučno. Honorarno pak može svoje usluge davati izvan Sveučilišta.

Nije bila rijetka praksa Savjeta za posvjetu, nauku i kulturu, da je mjese-cima (a navodno i godinama) zatezao imenovanje odnosno uklanjanje po Senatu predloženih nastavnika. Čl. 24. skraćuje ovaj rok na maksimalno mjesec dana i time znatno olakšava planiranje nastave na Sveučilištu.

Kao u drugom nacrtu, tako su i u trećem honorarni nastavnici predviđeni kao redovni članovi fakultetskog vijeća (čl. 32). Ovo je, po mom mišljenju, zahvaćeno preširoko i na nekim će fakultetima (na pr. na tehničkom) izvanredno proširiti sastav vijeća. Bilo bi korisnije, da se prepusti vijećima, kojima će od honorarnih nastavnika dati to pravo, imajući u vidu važnost predmeta i značenje ličnosti honorarnog nastavnika.

»U određenim slučajevima fakultetsko vijeće sačinjavaju i predstavnici odgovarajućih naučnih i stručnih udruženja, asistenata, lektora, i drugih fakultetskih suradnika« (isti čl. 32). Iz člana 33. (alin-eja 5) saznajemo, da se ti »određeni slučajevi« odnose na gotovo sav va-

Hrvosje Iveković: NEKOLIKO AKTUELNIH PITANJA SVEUČILIŠTA*

Opća je karakteristika naše zemlje poslije Oslobođenja da se traže sve bolji oblici rada. To vrijedi i za rad na Sveučilištu. O tom najbolje svjedoče diskusije, koje su se prošlih godina vodile na Sveučilištu i na drugim našim univerzitetima. Sama činjenica, da su u tim diskusijama došle do izražaja i oštre kritike postojećeg stanja, govori s jedne strane o tom, da postoji stanovita diskrepancija, stanoviti raskorak, između rada Sveučilišta i zbivanja u našoj zemlji, a s druge strane da postoje ozbiljne teškoće u radu Sveučilišta.

Zadaća je ovog napisa da istakne neka od aktuelnih pitanja.

TREĆI NACRT OPĆEG ZAKONA O UNIVERZITETIMA

Prva dva nacrtu zakona o univerzitetima naišla su na mnogobrojne prigovore na svim našim univerzitetima. Prvi i osnovni prigovor bio je taj, da ti nacrti nisu imali karakter općeg i okvirnog zakona i prema tome skućavali slobodu republika da zakon prilagode svojim prilikama i svojoj univerzitetskoj tradiciji. U detaljima po pojedinim članovima bilo je najrazličitijih prigovora, često i veoma suprotnih.

U trećem nacrtu Općeg zakona o univerzitetima usvojeni su mnogi od tih prigovora i unijeti neki novi principi. Karakteristika je trećeg nacrtu, da je u njemu došla do izražaja sloboda samo-upravljanja fakulteta i univerziteta. Druga je njegova opća karakteristika naglasak, koji se ovdje daje potrebi is-

* Ovaj napis redakcija je primila 20. VIII. o. g. t. j. prije izjave druga Moše Pijade o nekim pojavama birokracije na našim visokim školama.

traživalačkog i naučnog rada na fakultetima* (član 2, 3, 15, 18, 20) te isticanje fakulteta kao osnovne jedinice univerziteta. Općenito se pak može reći, da je stilizacija ovog nacrtu daleko bolja i preciznija od one dvaju prvih nacrtu i daleko više u skladu kako s potrebama naših univerziteta tako i s razvojem naše države i privredne organizacije posljednjih godina.

Taj je nacrt najbolji odgovor onima, koji su poslije drugog nacrtu govorili, da je svaka kritika besmislena, jer će ipak ostati sve onako, kako si je to prvotno zamislio odbor, koji je sastavljao prvi i drugi nacrt. Upravo u tome i jest prednost donošenja našeg zakonodavstva: što se važni zakoni daju na kritiku javnosti, a naročito neposredno zainteresiranima. Naša je pak zadaća i dužnost, da tu prednost iskoristimo u najvećoj mjeri. I u tome se također odražuje istinska sloboda misli u našoj zemlji. Te ćemo slobode imati na Sveučilištu toliko, koliko ćemo si je znati uzeti t. j. koliko ćemo je umjeti korisno primijeniti za dobro razvitka Sveučilišta, njegove nauke i nastave.

»Naučni stupanja doktora daju samo fakulteti« (član 17). Prema tome se ovo pravo oduzima akademijama, koje su ga dosada imale prema uzoru na sovjetske akademije. Iako su se akademije kod nas tek u nekoliko slučajeva poslužile tim pravom, ipak će, pretpostavljam, tu novost pozdraviti i univerziteti i akademije. Ona je bez sumnje korisna zbog

* Zato je čudnovato da to nije istaknuto već u čl. 1. (v. o tom: S. Šilović. Pogledi 1953. 769).

žniji rad fakulteta, s iznimkom izbora nastavnika i sitnih administrativnih djelatnosti. Pod pojam »načelnih pitanja izvođenja nastave« i »organizacije i izvođenja naučnih radova« može se, naime, uvrstiti pretežna djelatnost fakulteta uopće.

Drugi nacrt bio je u tom pitanju bolji, jer je davao navedenim predstavnicima samo »pravo učestvovanja u raspravljaju« (čl. 14. drugog nacrta), što je potpuno dovoljno da se provede princip suradnje i kontrole javnosti. Kad bi se čl. 33 striktno primjenjivao, održavale bi se gotovo sve sjednice vijeća s tako proširenim članstvom. Kod manjih fakulteta moglo bi se dogoditi, da broj honorarnih nastavnika i povremenih članova premaši broj redovnih nastavnika fakulteta. To bi dovođilo do kolebljivosti razvojne linije fakulteta i otežavalo njegov rad namjesto da ga olakša i unaprijedi. U tom smislu bio je plodonosniji čl. 15. drugog nacrta, koji je »u cilju pretresanja općih pitanja fakulteta«, »unapređenja nastave i naučnog rada kao i povezivanja rada fakulteta s društvenom i privrednom problematikom i praksom« predviđao godišnje konferencije s pomoćnim nastavnicima i predstavnicima naučnih ustanova i organizacija odgovarajućih struka te predstavnicima studenata. Velika je šteta, da je taj član ispao iz trećeg nacrta, a da na njegovo mjesto došao samo izvještaj dekana na koncu svake godine.

* * *

Iako je javno glasanje pri izboru nastavnika bilo jako kritizirano već u prvom i drugom nacrtu, ipak je isti princip usvojen i u trećem nacrtu (čl. 34). Istina je, da je u nekoliko slučajeva došla do izražaja negativna strana tajnog glasanja, kad je kandidat pri izboru propao iako su se javno čule samo pohvale.

No pogledajmo negativne strane javnog glasanja. Očito je, da kandidat, koji bude izabran, a zna, koji su članovi vijeća glasali protiv njega ističući pomanjkanje njegovih kvalifikacija, nesposobnost ili nepodobnost, mora nužno imati rezerviran stav prema tim ljudima. — To će pak otežati njegovu situaciju na fakultetu, favorizirati stvaranje grupacija, smetati suradnji i dovoditi do nepotrebnih trzavica. Suvišno je ovdje tražiti neku »građansku kuražu« od članova vijeća, kad ocjena nećijih radova i njegove ličnosti zadire nužno, po samom karakteru stvari, i u buduće lične odnose tih ljudi. Kad je princip tajnog gla-

sanja kod nas općenito usvojen, što više i kod biranja radničkih savjeta i upravnih odbora (a u tu kategoriju ide i fakultetsko vijeće), zašto on ne bi bio usvojen i na Sveučilištu? Od te dvije mogućnosti, javnog ili tajnog glasanja, treba birati bolju, a ta je po općem mišljenju sveučilišnih nastavnika tajno glasanje.

Držim uostalom, da je ovdje treći nacrt prešao okvire općeg saveznog zakona. Izbor principa glasanja mogao bi se bez ikakve štete prepustiti univerzitetima, da se oni prema svom gledanju na to pitanje i svojoj tradiciji odluče za jedno ili drugo. Ono što je dobro na zagrebačkom Sveučilištu ne mora nužno biti dobro i na beogradskom, sarajevskom ili ljubljanskom univerzitetu, i obrnuto.

* * *

Osim ovdje istaknutih pitanja, bit će u javnoj diskusiji sigurno sugestija, da se izmijene neki detalji, koje donosi treći nacrt kao na pr. u pitanju kompetencije univerzitetske skupštine i Senata (čl. 38. i 39.), u pitanju ponovnog izbora nastavnika (čl. 20. i 43.) nastavnih stručnih i naučnih suradnika (čl. 21.) i t. d. — Još mnogo više diskusija treba pak da se razvije oko republičkog zakona o Sveučilištu.

NUMERUS CLAUSUS

Prema čl. 4. nacrta »zajamčeno je pravo svakom građaninu, da se pod jednakim uvjetima upiše na ma koji od fakulteta«. — Ono »pod jednakim uvjetima« predstavlja vrata koja danas, silom prilika, ostaju zatvorena za veliki postotak maturanata.

Za razliku od drugih zapadnih zemalja gdje je broj slušača na univerzitetima u stalnom opadanju, kod nas broj onih, koji žele studirati, još uvijek raste. Nažalost svoj toj omladini nije omogućen pristup na univerzitate. Postavljen je »numerus clausus«.

Dva su faktora zbog kojih se to danas čini: najvažniji je u činjenici, da su mogućnosti nastave na fakultetima daleko premalene u odnosu prema broju kandidata. Drugi razlog, koji se već počeo spominjati, bilo bi navodno »zasićenje«, »saturacija stručnjaka«, na nekim područjima.

Ako činjenicu zatvorenih sveučilišnih vratiju gledamo kako se ona odražava na omladini, nesumnjivo je, da ona predstavlja tragičnu sudbinu za mnoge pojedince. Ako je pak gledamo sa stanovišta izbora najboljih, onda moramo priznati,

da je mnogi talentirani maturant isključen od daljnjeg natjecanja (veoma često i onda, kad je u srednjoj školi pokazivao dobar uspjeh). Odabiranje kandidata na bazi srednjoškolskih svjedožbi ili na bazi prijemnih ispita predstavlja samo nužno zlo, jer se neki izbor silom prilika mora učiniti*. Međutim historija nas uči i iz iskustva znamo, da se mnogi pojedinačnici, koji je u srednjoj školi imao osrednje ili čak slabe uspjehe ponekad na univerzitetu ispolji kao vrlo talentirani i marljivi radnik, dok s druge strane mnogi »odlikaš« savsim zataji.

Što se tiče drugog obrazloženja, koje se navodi kod potrebe smanjivanja broja studenata, naime onoga, da danas u nekim granama raspoložemo već prevelikim brojem visokokvalificiranih kadrova, moglo bi se to donekle primijeniti na naše velike centre, ali nikako na provinciju.

Osim toga, u socijalizmu ne može postojati previše stručno naobraženih ljudi. Kad bi jednoć nastalo takvo stanje, da ne bi više bilo mjesta, na koja se prema današnjim normama namještaju fakultetski naobraženi stručnjaci, trebalo bi njima popunjavati mjesta, koja inače, danas još, zauzimaju srednji kadrovi. Jedan diplomirani stručnjak stoji našu zajednicu poprečno oko pola miliona dinara. Ako problem gledamo čisto ekonomski (a pitanje je, da li se u tom slučaju smije samo tako gledati), mislim, da se sa sigurnošću može reći, da će vriednost kvalitetnijeg rada fakultetski naobraženog čovjeka tokom njegova života za mnogo puta premašiti onu malu svotu od pola miliona i time se zajednici mnogostruko vratiti sredstva, koja je uložila u njegov studij.

Ovom problemu, koji muči i kandidate i nastavnike, moglo bi se, nažalost, doskočiti samo znatnim troškovima, naime, tako, da se mogućnosti za studij prvih godišta (u najmanju ruku prva dva semestra) na svim fakultetima tako prošire, da se svi željni studija mogu natjecati. U vezi s tim trebalo bi kriterij ocjena i prijelaza u drugo (odnosno treće) godišće još pooštriti, da bi se izabrali najsposobniji. Tako bi selekcija bila provedena na samom Sveučilištu u toku prvih semestara, nakon dobrog upoznavanja kandidata. — Ne upuštam se u diskusiju, da li je takvo proširenje nastavnih mogućnosti na našim univerzitetima

* Istini za volju treba reći, da prijemni ispiti smanjuju ponešto broj potpuno netaleantiranih kandidata i da su prema tome ipak od neke koristi.

u današnjim našim prilikama iz finansijskih razloga izvedivo. Držim, međutim, da bi se gubitak na ovoj strani čak i prekompenzirao dobitkom nacije daleko boljih i talentiranijih stručnih kadrova. Osim toga, otpadanje kandidata tokom studija (na nekim fakultetima taj »otpad« iznosi i preko 50% upisanih) bilo bi daleko manje, a takvo je otpadanje — uzrokovano danas prvenstveno nesposobnošću kandidata, a ne ekonomskim razlozima — čisti gubitak za zajednicu.

Da se pritom ne bi favorizirali t. zv. »konjunkturni fakulteti«, mogao bi se odnos broja studenata na fakultetima regulirati stipendijama raznih nadležstava, industrije i privrede ili pak dodjeljivanjem određenog (ali za sve kandidate dovoljnog) broja dječjih doplataka pojedinim fakultetima. Među maturanima ima uvijek veliki broj takvih, koji mogu bez većeg otpora u sebi i s uspjehom umjesto na jednom, studirati na kojem drugom fakultetu jedne od obih velikih grana nauke, društvene odnosno prirodoslovne.

FAKULTETI I ODGOJ KADROVA

»Svrha univerzitetske nastave je da... spremi studente za samostalan visokostručni rad« (član 2. trećeg nacrta Općeg zakona o univerzitetima). Pod visokostručnim radom razumijeva se ovdje u prvom redu rad na onim mjestima u praksi, za koja odnosni fakultet prvenstveno sprema svoje kadrove. Za kadrove svakog fakulteta postoji neka određena djelatnost i ima malo mjesta, koja mogu biti popunjena kadrovima raznih fakulteta. Svim je pak fakultetima dužnost, »da uvedu studente u metode naučnog rada« (čl. 2. nacrta). Nema ni jednog fakulteta, koji bi imao zadaću da svoje kandidate odgaja samo za naučni ili istraživački rad. Stoga držim, da je nepravilno i za naše društvo štetno, ako se neki fakultet stavi na stanovište, da je njegova prvenstvena svrha odgajanje kadrova za naučni i istraživački rad u raznim ustanovama i zavodima. Primjera radi spominjem ovdje Kemijski odio Prirodoslovno-matematičkog fakulteta, čija je prvenstvena zadaća odgoj profesora kemije za srednje škole (analogno ostalim odjelima tog fakulteta i Filozofskom fakultetu), a pored toga i kemičara za istraživačke institute. Ako se težište prebaci na ovo drugo područje, ostat ćemo doskora bez nastavnika kemije u srednjim školama, gdje se pomanjkanje takvih nastavnika već danas osjeća. — Od Oslobođenja do danas (august 1953).

kroz 8 godina, dao je Kemijski odsjek Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu, sa sva svoja tri smjera, svega 36 diplomata*. O ovom je problemu bilo već više puta govora na javnim sastancima. Sigurno je pak, da takvo stanje ne valja i da će ono imati štetne posljedice po srednjoškolsku nastavu kemije, a to će se opet štetno odraziti na budućim kadrovima svih prirodoslovnih fakulteta. Opravdavati takvo stanje željom, da se dobije apsolvante naročito kvalitetu, u vrijeme kad u zemlji još nema dovoljan broj potrebnih kadrova, nije pravilno i predstavlja liniju manjeg otpora. Jasno je, da se sa manjim brojem studenata može lakše raditi i imati više vremena za druge vrste rada.

ASISTENTI. — NAPREDOVANJE NASTAVNIKA

Docenti se obično regrutiraju iz redova najposobnijih asistenata, a ovi iz redova najboljih apsolvanta. Poslije Oslobođenja razvili su naši fakulteti veliku nastavnu i naučnu djelatnost, koja je bila omogućena, među ostalim, požrtvovnošću asistenata, na koje se sručio golem dio rada.

Ovdje treba odmah naglasiti, da je položaj asistenata na raznim fakultetskim zavodima veoma različit. Dok na nekim zavodima ima asistent pored nastavnog rada u praktikumima i seminarima još dovoljno vremena za naučni rad, na drugim zavodima on je nastavnim radom toliko opterećen, da samo uz najveće pregaranje dospije da otrgne nešto vremena za naučna istraživanja. Tu bi bilo neophodno potrebno, da se postavi neka pravilna norma, na pr. da asistent nije više od 4 sata dnevno okupiran nastavnim dužnostima i da to bude kriterij za broj asistenata na nekom zavodu.

Teški problem asistenata, o kojem se prošle godine moglo čuti oštrih riječi u javnim diskusijama, jest njihova ekonomska baza. Po samoj logici stvari trebalo bi da sveučilišni nastavnici budu

* God. 1945. — 0, 1946. — 1, 1947. — 2, 1948. — 3, 1949. — 3, 1950. — 1, 1951. — 6, 1952. — 13, 1953. — 7. — U istom je razdoblju Kemijski odsjek Tehničkog fakulteta dao 390 inženjera kemije, a Farmaceutski fakultet 602 diplomirana farmaceuta. Oba ova fakulteta učinila su to preko svojih normalnih mogućnosti, imajući u vidu hitnu potrebu zemlje za stručnim kadrovima. Istim putem išli su od Oslobođenja do danas svi drugi fakulteti, što je, naravno, zahtijevalo posebne napore.

najbolji stručnjaci, kojima zemlja raspolaže. Bilo bi stoga poželjno, da materijalna osnovica asistenata, iz čijih se redova obično biraju budući redovni nastavnici univerziteta, ne bude manja od one, koju imaju njihovi kolege u privredi. Prema dosadašnjem stanju stvari postoje, međutim, velike razlike u prihodima jednih i drugih, i moramo priznati, da prihodi asistenata nisu dovoljni da osiguraju nužni životni standard njih i njihovih porodica. Nova Uredba o povećanju plaća od 20. 7. o. g. ne će to stanje bitno izmijeniti. — Sve to pak sili naše mlade naučne kadrove da napuste fakultete i da odu u privredu. Na nekim fakultetima (na pr. na veterinarskom) posljedice su već danas vidljive. Ako se to stanje doskora iz osnovna ne izmijeni (doplacima, višom početnom grupom, bržim napredovanjem ili sl.), možemo već u doglednoj budućnosti očekivati veliki i opasni zastoj razvitka naših fakulteta.

Drugo pitanje koje se nameće pri raspravljanju o položaju pomoćnih i redovnih nastavnika jest pitanje njihova napredovanja. Mjesto na fakultetima su fiksirana sistemizacijom i po broju i po zvanju. Za svaki je fakultet određen broj asistenata, docenata i profesora. Ako su ta mjesta popunjena, na putu napredovanja mladih spuštena je brklja. Ako je neki asistent habilitirao (postao »privatni« docent), a već postoji redovni docent za taj predmet, asistentu su zatvorena vrata napredovanja. Analogno vrijedi za redovne docente u odnosu prema profesuri. Svi oni koji su svojim radom i sposobnostima stekli pune kvalifikacije za višu akademsku stepenicu, moraju čekati, dok se sa te stepenice ne makne njihov stariji. Moraju čekati pensioniranje ili smrt tog starijeg. To je svakako mučan položaj za svakog mlade, a ni položaj onog starijeg nije u takvom slučaju zavidan.

S takvom praksom trebalo bi prekinuti, jer ona u znatnoj mjeri smanjuje podstrek mladima. Stoga bi bilo poželjno, da se u republičkom zakonu o Sveučilištu predvidi mogućnost paralelnih nastavnika istog ranga za isti kolegij, kako je to često ostvareno na univerzitetima zapadnih zemalja. U takvu slučaju mogu nastavnici ili podijeliti kolegij (a da ukupni broj sati ostane isti) ili se pak izmjenjivati.*

* Za ljude izvan Sveučilišta treba ovdje naglasiti, da se rad sveučilišnog nastavnika ne može ni u koliko ocijeniti po broju sati njegovih predavanja, koje je mišljenje prilično rašireno. Kod ve-

PLANSKA NAUČNA ISTRAŽIVANJA

Za razliku od klasičnog kapitalizma, u kojem vlada anarhija u proizvodnji i zbog toga dolazi povremeno do uništavanja nagomilanih vrijednosti, socijalizmu je svojstveno planiranje svih ljudskih djelatnosti, koje su od interesa za zajednicu. Činjenica, da se planiranje pojavljuje i u suvremenom kapitalizmu, govori samo za ovu poznatu tezu, a ne protiv nje. Danas je izvan svake sumnje, da socijalističke tendencije impregniraju pomalo i život u kapitalističkim zemljama, naročito njihovu privredu. Liberalistička »laissez faire — laissez passer« odavna je već izgubila na značenju.

To što vrijedi u socijalizmu za privredu, zdravstvenu, kulturnu i političku djelatnost, vrijedi i za naučna istraživanja, jer je primarni cilj ovih istraživanja, neposredno ili posredno, također isti: podizanje životne razine ljudi, olakšanje i polješanje njihova života.

Poznati su razlozi koji dovode do planiranja: ušteda ljudskog rada, energije i materijalnih sredstava, do koje dolazi planskom podjelom rada, izborom najboljih metoda, koordinacijom i kolaboracijom.

Ako te činjenice imamo u vidu, upada nam u oči velika razlika koja postoji i u našoj socijalističkoj zemlji (i vjerojatno će još dugo postojati) između planiranja u privredi (industriji, rudarstvu, poljoprivredi, elektroprivredi, izgradnji komunikacija i t. d. i t. d.) i planiranja naučnih istraživanja. Privreda naše zemlje izgrađuje se planski (ili se barem pokušava tako izgraditi): najprije se izvide potrebe cijele zemlje u blizoj i dalekoj budućnosti i naše mogućnosti

like većine sveučilišnih nastavnika rad uložen u predavanja tek je mali dio onog rada, kojim je sveučilišni nastavnik vezan svojom naučnom i istraživačkom djelatnošću, suradnjom s mladim nastavnicima, diplomantima, i suradnicima, davanjem stručnih mišljenja i ekspertiza, javnom publicističkom djelatnošću, pisanjem udžbenika i t. d. Tamo gdje to nije slučaj, radi se o ljudima na krivom mjestu.

Na Sveučilištu u Zagrebu provodi ovo načelo jedino Medicinski fakultet pa bi to moglo i drugim fakultetima poslužiti kao précédent. Broj sistemiziranih mjesta ne bi se pritom morao nužno povećavati. Stvar je šefa katedre da unutar svojih kompetencija organizira podjelu rada.

(prirodna bogatstva, energetske snage, kadrovi i t. d.), a potom se utvrdi redoslijed izgradnje dajući prioritet najvažnijim (t. zv. ključnim) objektima. To se radi u saveznom okviru, pa onda u republičkom, i dalje u kotarskom i općinskom, i još dalje — u pojedinom poduzeću. (Nitko u ovoj zemlji ne tvrdi, da svo to planiranje već danas idealno hoda i da ne škripi, ali eto, pokušavamo dati ono, što s našim snagama možemo dati). Planove postavljaju kolektivni stručnjaci nakon proučavanja postojećih podataka, izmjene iskustava i diskusije.

Privreda (u najširem smislu te riječi stvaranja dobara i njihova prometa), zdravstvo i prosvjeta iskorištavaju stalno iskustvom i naukom stečena saznanja, a njihov napredak upravo ovisi o novim rezultatima naučnih istraživanja. Zar se kod takvog stanja stvari ne čini logičnim, da državna operativa u socijalističkoj zemlji neprestano postavlja pitanja ne na pojedinca, nego na kolektive stručnjaka i naučnih radnika, kadgod joj treba pomoći pri rješavanju njezinih problema?

U državnoj administraciji učinjen je kod nas u tom smislu veliki korak naprijed formiranjem savjeta pri nizu upravnih nadležstava (Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu, Savjet za narodno zdravlje, Privredni savjet i t. d.) Daljnji korak bio bi taj, da ti savjeti (ili koji drugi organi postanu mjesta za sabiranje problematike, koju praksa ne može riješiti i za koju treba naučna istraživanja, da saziva konferencije stručnjaka i naučnih radnika, da ova istraživanja potakne i postavi zahtjeve prioriteta, te da konačno nađe i sredstva za njihovo izvođenje. Ovakva planska organizacija jednog dijela naučnog rada bila bi pendant državnom planiranju u privredi i drugdje. Ona bi kontrakarirala stihijnost i slučajnost naučnih istraživanja, koja još uvijek u prevelikoj mjeri vlada na tom području i u našoj zemlji.

Gledano sa stanovišta pojedinog istraživača, nema istraživanja, kojemu on ne bi pristupao planski: unaprijed predvidio metode istraživanja, i podjelu rada. Sa stanovišta zajednice plansko naučno istraživanje znači u prvom redu izbor ključnih problema, problema čije je rješenje od naročite važnosti za zajednicu, a onda planska suradnja svih onih, koji na tom području mogu da doprinesu svojim istraživanjima. Sve to sa svrhom uspješnijeg i bržeg rješenja nekog određenog pitanja.

Pojedini naučni radnik ima često premalen vidokrug, pa je stoga od najveće

koristi, da izbor ključnih problema sugeriraju kongresi, konferencije stručnjaka, naučna društva ili pak industrijska ili državna operativa. Sredstvima, koja u tu svrhu stavljaju na raspoloženje, podstiču danas industrije i države svagdje na svijetu planska naučna istraživanja.

Ovakva organizacija koja bi davala podstrek za planska istraživanja bila bi daleko od »Vrhovnog naučnog savjeta, koji bi suvereno odlučivao o pravcu razvika naše nauke« (B. Težak, Pogledi 1953. str. 450), jer dok postojanje takvog vrhovnog savjeta sa suverenim pravima predstavlja otvoreni diktat svom naučnom istraživanju uopće, navedena bi se organizacija temeljila na dobrovoljnoj suradnji onih naučnih radnika i drugih stručnjaka, koje dotični problem interesira i za čije rješavanje imaju dovoljno predznanja. Bilo bi malo naučnih radnika, koji se ne bi odazvali pozivu ovakvih foruma, ako bi se ovi pobrinuli i za potrebna sredstva.

Bilo bi nepravilno kad ovdje ne bismo spomenuli, da se kod nas već javljaju zamci planskih istraživanja, potaknutih od državne administracije i operative, od akademija i od industrije. Kao primjer mogu poslužiti: Institut za lake metale, institut za naftu, instituti za istraživanje atomske jezgre i strukture materije, institut za silikatnu kemiju, za higijenu rada, za industrijska istraživanja NRH i t. d. Malo ima i sveučilišnih zavoda koji ne bi bili bar u nekoj vezi s operativom. No kapacitet većine ovih zavoda i njihovih članova nije u tom pogledu ni iz daleka iskorišten. Grubo rečeno, cum grano salis, može se još uvijek reći: »Organizacija našeg naučnog rada sastoji se u postojanju velikog broja višemanje međusobno izoliranih zavoda i instituta, koji rade kao neka mala poduzeća, svako po svom četu i za svoj račun.

Na kongresu biologa u Zagrebu, u julu ove godine, istaknuo je prof. Stanković niz naučnih problema, koji čekaju rješenje i koji se mogu obraditi samo kolektivnom i planskom suradnjom naučnih radnika, a koji su od najvećeg značenja za razvoj naše poljoprivrede. Takvu bi ključnu problematiku trebalo istaknuti u svim granama nauke. a to bi isticanje trebalo u prvom redu da dođe iz prakse i operative. No sve će to ostati glas vapjućeg, ako se ne nađu i organiziraju ljudi i sredstva za rješavanje naglašene problematike. Takve akcije pak mogu kod nas najbolje da potaknu zainteresirana nadležstva, savjeti i drugi forumi te industrija, koji mogu naći putove da se angažiraju potrebna sredstva.

SLOBODA NAUČNOG RADA

Nije novo pitanje: Kako su spojiva planirana naučna istraživanja, koja traži neki državni ili privredni forum, s individualnom slobodom naučnog rada?

Sloboda naučnog rada sastoji se u slobodi izbora područja i teme istraživanja i što je još važnije: u slobodi objelodanivanja naučnih rezultata bez obzira na to, da li su ti rezultati, ili nisu, u suglasnosti s političkom koncepcijom vladajućeg društvenog sistema. Kod nas s te strane nema bojazni od ograničavanja slobode, jer tu nije moguć ni teror nazadnih koncepcija kao ponegdje u zapadnim zemljama (crkva, Mc Carthy i sl.) ni diktat nekih pojedinaca ili države po sovjetskom tipu. U istinskom pak socijalizmu ne može uopće da dođe do nekih suprotnosti između istinske nauke i interesa društvene zajednice.

Na prvi pogled moglo bi se pričinjati, da se izbor ključnih problema koje postavlja neki kolektiv i slobodnog izbora teme po nekom istraživaču međusobno isključuju, jer je prvi često favoriziran sredstvima, koje daje zajednica, a drugi često onemogućen zbog pomanjkanja tih sredstava. Očito je, međutim, da u nekom vremenskom razdoblju ne mogu svi problemi da budu ključni i da onaj, koji daje sredstva (a to je u našem slučaju zajednica) ima pravo da pretpostavlja rješenje jednog problema rješavanju drugoga.

Kad prof. Ružička (Naprijed 1953, br. 1) kaže, da su najbolja naučna istraživanja ona slobodna istraživanja, onda očito misli na to, da se svaki istraživač može slobodno odlučiti hoće li surađivati na jednom od naučnih problema, koji zajednicu prvenstveno interesiraju ili će ići svojim putem. Razumije se, da će u ovom posljednjem slučaju istraživač teže dolaziti do sredstava potrebnih za svoj rad. U tom smislu svaka je djelatnost ljudi (i bit će uvijek) ograničavana materijalnim mogućnostima sredine, u kojoj se ta djelatnost izvodi.

INSTITUTI AKADEMIJA

Prof. Ružička zastupa mišljenje, da se sav naučni rad treba koncentrirati na univerzitetima, pa stoga predlaže da se postojeći akademijski instituti pripoje univerzitetima, kako bi se time koncentrirala naučna pomagala i kadrovi na jednom mjestu i ovi instituti iskoristili i u nastavne svrhe. »Naučni rad je najbolja nastava«, veli prof. Ružička.

Poznate su diskusije, koje su se razvile kod nas u vezi s navedenim stavovima

prof. Ružičke. Jedni su se bez ograde priklonili ovom stanovištu, drugi opet branili akademije. Diskusije su pokazale, da tu ne valja postaviti dilemu ili — ili, ili univerziteti ili akademije kad je riječ o znanstvenom radu, a niti da ili ne kad je riječ o pripajanju.

Univerziteti se nastavnicima bez iznimke slažu u tom; da se na univerzitetima treba svim snagama gajiti znanstveni, naučni rad. Najbolje je ta potreba naglašena u novom nacrtu Općeg zakona o univerzitetima. Ako se prema tome pripajanjem akademijskih instituta univerzitetima pogoduje razvoju naučnog rada na univerzitetima, a da se pri tom ne ometa rad i zadatke tih instituta, onda je takovo pripajanje na mjestu i treba ga sugerirati. No veliko je pitanje, da li bi ovaj drugi uvjet bio uvijek ispunjen. Kod nekih akademijskih instituta, čini se, da bi pripajanje univerzitetu bilo uistinu od koristi i po rad tih samih instituta. No kod onih akademijskih instituta, koji su već prerasli u vrlo velike organizacione jedinice, bojim se, da bi pripajanjem jednom od fakulteta dovelo do njihova zastoja. Neki od tih instituta, naime, po budžetu i broju osoblja veći su od cijelih fakulteta.* Prema tome morao bi postojati vrlo velik nerazmjer u budžetu između takvih instituta i drugih zavoda i instituta istog fakulteta, a to bi kod podjeljivanja fakultetskih sredstava dovelo nužno do smanjivanja dotacija tim institutima, jer bi i drugi zavodi težili da se s njima barem donekle izjednače. Teško je jednom zavodu na fakultetu održati tako jako privilegirani i favorizirani položaj.

Ako bi se iz nekih razloga bezuvjetno željelo provesti pripajanje, možda bi se rješenje moglo naći u tome, da tako veliki instituti dođu budžetski i administrativno neposredno pod sveučilišni senat te da postanu zajednička svojina svih fakulteta. U svakom slučaju, takvom se pripajanju ne bi smjelo pristupiti šablonski, nekim općim dekretom.

Pripajanje većine instituta i muzeja Jugoslavenske akademije na primjer — naročito onih u provinciji* — predstavljalo bi samo veliko opterećenje za fa-

* Institut za fiziku »Rugjer Bošković« ima u 1953. god. budžet od 22,900.000 Din, (bez saveznih dotacija), Institut za higijenu rada 17,900.000, Škola nar. zdravlja 26,687.000, dok Veterinarski fakultet ima istovremeno budžet od 42,000.000, Prirodoslovni 36,517.000, Farmaceutski 24,687.000, Filozofski 23,000.000, Ekonomski 14,803.000, Pravni 12,000.000 Din.

kultete, a bez naročite koristi po njih, ali bi zato otežavalo izvršavanje zadataka tih instituta. Sumnjam pak, da bi dovođenje akademijskih instituta u sklop Sveučilišta imalo neki veći efekt u smislu ušteda. Ove bi se moglo postići onda, kad bi se akademijski i oduševljeni fakultetski instituti i prostorno sliili u jednu instituciju, a to je pod današnjim prilikama nemoguće. Slično vrijedi i za istomimene zavode raznih fakulteta.

Što se tiče postavke »naučni rad je najbolja nastava«, ona je u istinu samo djelomično točna* t. j. ona vrijedi samo za nastavnike i diplomande te za kandidate koji nastavljaju studij postdiplomskim radom. Tu bi akademski instituti mogli i danas da odigraju uistinu značajnu ulogu.

Od formalnog pripajanja akademijskih instituta univerzitetima mnogo je važnija uska suradnja tih ustanova s univerzitetima i Sveučilištem i otvorena vrata za iskorišćavanje njihove aparature, literature i drugih naučnih pomagala od strane sveučilišnih nastavnika svih fakulteta.

Do sugestije, da se akademijski instituti pripoje univerzitetima ne bi vjerovatno došlo, kad bi univerziteti raspolagali, razmjerno prema svojim potrebama, istim sredstvima kojima raspolaze akademije. Samo činjenica da su akademijski instituti obskrbljeni relativno dobro, a fakultetski upravno mizerno, mogla je roditi misao, da su i akademije krive zlu stanju na fakultetima i njihovom siromaštvu. Među riječima nekih diskutanta i recima nekih napisa moglo se čitati: dajte nam sredstva akademija pa će i naši zavodi imati dovoljno i moći znatno bolje da rade! Ovo je stanovište slično onom onih utopista, koji su bili uvjerenja, da će se narod obogatiti, ako se razdijele bogatstva onog malog broja bogatih.*

* kao što su na pr. Historijski institut u Dubrovniku, Jadranski institut na Rijeci, Institut za eksperimentalno šumarstvo — Direkcija za Krš i t. d.

* v. o tom I. Brichta, Pogledi 1953, str. 533.

* Kad bi se dijelile haljine akademija, trebalo bi ih naravno podijeliti jednako na sve fakultete i visoke škole i sve njihove institucije pa i na druge naučne ustanove, a ne samo na nekolicinu fakultetskih zavoda. To znači da bi se na pr. u god. 1953. dijelilo 178 miliona (budžet Jugoslavenske akademije) na

SREDSTVA

Ne tvrdim ovo apodiktikički, ali se ne mogu oteti dojmu, da je naša sredina već danas na ravnoj nozi ili što više ponekada i nad prosječnom evropskom razinom, kad se postavlja pitanje njezina ostvarenja na terenu umjetnosti. To će doskora biti tako vjerojatno i s nekim granama društvenih nauka. To se međutim nikako ne može tvrditi za područje prirodoslovnih nauka. Uzrok ovoj situaciji nije sigurno jednosmjerna talentiranost naše nacije.

Neposredan poticaj za razvoj prirodoslovnih nauka u širokim razmjerima daje samo napredna proizvodnja. Dok smo bili zemlja samo sa zaostalim poljoprivrednom proizvodnjom, bez industrije, i u takvim režimima, kojima je pogodovala zaostalost zemlje, nije moglo da bude ni podstreka niti da se nađe sredstava za naučna istraživanja. Zato kukanja naših znanstvenih zavoda nisu prije Oslobođenja mogla da nađu odaziva u javnosti.

Ekonomika naše zemlje se, međutim, poslije rata iz dana u dan bitno mijenja. Izgrađujemo ogromna postrojenja teške i lake industrije, intenziviramo poljoprivredu i rudarstvo, podižemo elektropriivredu, metalurške kombinatne, brodogradnju, narodnu obranu i td. U kratko, iz zaostale poljoprivredne zemlje postajemo napredna zemlja sa široko razgranatom industrijom. Od Oslobođenja do danas sva raspoloživa sredstva naše zemlje, plus sredstva vanjske pomoći, stavljala su se na raspoloženje za obnovu i izgradnju. I ako se u tom međuvremenu našlo više sredstava, nego prije, i za prosvjetu, nauku, kulturu i zdravstvo, ipak je daleko predominantniji angažman sredstava išao putem podizanja naše industrije. U relaciji prema veličini industrije koja se je izgradila kod nas od Oslobođenja do danas, naši su znanstveni zavodi zaostali u razvoju. Oni su se — s nekim iznimkama — podigli tek nešto malo iznad predratne razine. Između kapaciteta industrijske proizvodnje i kapa-

ustanove koje ukupno imaju budžet od oko 492 miliona (od toga Sveučilište oko 400 miliona). Pritom, naravno, ne možemo ispustiti iz vida, da bi se od tih 178 miliona barem tri četvrtine moralo opet utrošiti za one specifične zadatke, koje danas izvršava Akademija i kojima se fakulteti ne bi ni u koliko mogli okoristiti. Pri takvom stanju stvari otpalo bi očito vrlo malo na pojedine od mnogobrojnih visokoškolskih ustanova.

citeta naučnih zavoda nastao je priličan nerazmjer.

Otkrića prirodoslovnih nauka i njihova primjena u tehnici, poljoprivredi i zdravstvu daju nam nove metode rada i nove vrste proizvoda i time neposredno povećavaju efekt ljudske djelatnosti, kvalitete i kvantitet proizvoda. Drugim riječima, primjene prirodoslovnih otkrića povećavaju bogatstvo zemlje i podižu životni standard ljudi. Popularizacijom širenja saznanja naučnih otkrića riješavaju ljude predrasuda, mijenjaju njihovu svijest i oslobađaju njihove stvaralačke snage.

S druge pak strane, neiskorištavanje znanstvenih podataka dovodi do izgradnje zastarjelih ili krivih postrojenja, ili takovih na krivom mjestu, ili takovih koja proizvode skuplje, uz veći utrošak radne snage, energije i sirovina, ili daju kvalitativno i kvantitativno slabije proizvode. Mnoge pogreške koje su se kod nas činile i čine se na tom području, a stajale su našu zajednicu ogromnih sredstava, mogle su se izbjeći, da se više konsultiralo ljude sa Sveučilišta i druge naučne radnike, i jače favorizirao istraživački rad*.

Zato je u interesu razvoja naše zemlje, da se nerazmjer, koji postoji u tempu razvoja naših proizvodnih snaga i tempa razvoja našeg naučnog potencijala što brže i efikasnije ukloni. Na nama je, ljudima sa Sveučilišta, da uvjerimo nadležne državne organe: da graditi veliku industriju bez obilne i svestrane potpore znanstvenih istraživanja znači graditi nebodere na pijesku, da će nedovoljna pomoć znanstvenim zavodima dovesti prije ili poslije do zahirenosti i zastoja naše nove industrije, poljoprivrede i zdravstva, da se napredak suvremenog života temelji na naučnim saznanjima, čiji razvoj ne podnosi zastoja bez težih posljedica, da se sve ono što se daje za nauku stotruko vraća zajednici u obliku dobrih stručnih kadrova, novih metoda rada i novih vrsti proizvoda, da smo zemlja bez veće naučne tradicije i da stoga moramo u razvoj nauke ulagati relativno još više, nego to čine napredne zemlje, ako ih želimo stići. Naša je griješka, da nismo znali naći pravih putova da stalno i uporno, dokumentiramo i uvjerljivo, obrazložimo nadležnim faktorima narod-

* Prof. Stanković ide i dalje kad kaže: »Svaka griješka, koja je dosada učinjena, dolazila je zbog toga, što se nije pazilo na to, da razvitak nauke nužno ide s razvitkom čitave naše domovine (predavanje na Biološkom kongresu u Zagrebu, Vjesnik 29. VII. 1953.)

ne vlasti, industrije, Armije i drugima naše potrebe i usku povezanost nauke i napretka, da im se uvijek ponovo, bez obzira na dosadašnje neuspjehe, obraćamo za pomoć, da alarmiramo javnost i da poduzmemo sve akcije, koje su u našoj moći, dok se konačno ne poboljšaju mogućnosti naučnog rada na Sveučilištu. Pri takovom traženju ne valja drugo koplje odmah baciti u šas, ako prvo ne pogodi cilja.

A stanje je na našem Sveučilištu u mnogom pogledu upravo dezolatno. Na Kemijskom kongresu u oktobru prošle godine kao i na izložbi bila je dokumentirano demonstrirana najveća mizerija, siromaštvo i dezorganizacija naučnih pomagala, koja nam stoje na raspoloženju, naročito literature. Još je gore stanje kad je riječ o aparaturi i instrumentima, potrebnim za naučna istraživanja. K tome se još pridružuje preopterećenje nastavnog osoblja samom nastavom, pomanjkanje prostora za većinu sveučilišnih zavoda, nevjerovatne cijene inventarnih predmeta i potrošnog materijala, nepostojanje dobrih servisa i niz drugih teškoća.

Pitanje »organizacije naučnog rada« kod nas je najpretežnijim dijelom pitanje sredstava. Kad bi ovih bilo u nekoj približno dovoljnoj mjeri, našli bi se brzo pravi organizacioni oblici. Iako nemamo

veliku naučnu tradiciju, imamo dovoljno sposobnih i znanstvenom radu odanih ljudi.

Treba otvoreno reći: Za razvoj i napredak naučno-istraživačke djelatnosti, kad je riječ o prirodoslovnim naukama, treba vrlo velika sredstva. »Za nauku treba novaca, novaca i novaca«. Ne mogu naprosto vjerovati, da se danas u našoj socijalističkoj zemlji ne bi našle milijarde za pomoć univerzitetima i razvoj znanstvene djelatnosti, danas, kad se stotine milijardi ulažu u pogone, koji trebaju i trebat će sve više dobrih stručnjaka i naučnu osnovicu za svoj život.

Najveća sredstva, potrebna za znanstvena istraživanja, mogla bi da angažira industrija. Kad za takvu suradnju s naučnim institutima nalazi računa kapitalistička proizvodnja, nema sumnje da će ga naći i socijalistička, ako se samo stvari dobro pogledaju i ima u vidu ne samo sadašnjica, već barem i dogledna budućnost. U cjelini gledamo, naša se poduzeća i nadležstva daleko premalo obraćaju naučnim zavodima za savjet i pomoć, premalo od njih traže. Bilo bi veoma poželjno i korisno, kako za razvoj naše istraživačke djelatnosti, tako i za razvoj naše privrede, da se to stanje iz osnova izmijeni.

Dr. M. Špoljar:

OSVRT NA VII. INTERNACIONALNI RADIOLOŠKI KONGRES

Prvi Internacionalni radiološki kongres održan je 1925. godine u Londonu. Tada je zaključeno, da će se ovi kongresi održavati svake treće godine, svaki puta u drugoj državi. Prije rata održano je pet ovih kongresa: U Londonu, Parizu, Zürichu, Chicagu i Stockholmu. Šesti kongres trebao se održati 1940. godine, no zbog ratnih prilika održan je ovaj tek 1950. godine u Londonu. Ovaj je kongres bio grandiozan po programu, organizaciji i broju učesnika. No već tada se pokazalo, da je to preglomazan skup stručnjaka — na tom je kongresu sudjelovalo ukupno oko 3300 ljudi.

Organizaciju ovogodišnjeg, VII. kongresa, koji se održavao od 19.—26. VII. o. g. u Kopenhagenu, preuzela je na sebe mala država Danska. A to je doista golem i težak pothvat za državu od nešto više od 4 milijuna stanovnika, odnosno za grad Kopenhagen sa oko 1 milijun

stanovnika. Na kongresu bilo je ukupno oko 3500 učesnika — a nipošto nije lako smjestiti tolike ljude, pobrinuti se za dovoljan broj predavaonica, tehničkog osoblja, tumača za različite jezike i t. d. Od učesnika bilo je oko 1500 pravih članova kongresa, a ostali broj otpada na tehničko osoblje, znanstvene suradnike te na članove njihovih porodica.

Radilo se u oko 15 predavaonica paralelno, tako da je bilo dana, kada se držalo u isto vrijeme 15 različitih predavanja. Po granama radiologije predavanja su bila grupirana u 5 osnovnih grupa: rentgenska dijagnostika, radioterapija, fizika, biologija i rentgenska tehnika. Pored ovih predavanja držana su i zajednička, od općeg interesa za čitavu struku. Ova zajednička predavanja bila su odmah prevađana i prenošena preko lokalnog kongresnog radija. Svaki je učesnik dobio na ulazu u predavaonicu mali ra-

dio — prijemnik sa slušalicama. Okretom gumba na aparatu mogao je slušati predavanja na engleskom, njemačkom ili francuskom jeziku.

Najvažnije teme obrađene su u simpozijima. U tu su svrhu bili pozvani najistaknutiji stručnjaci iz čitavog svijeta, tako da je tema bila obrađena sa najnovijeg stanovišta. Ukupno su održana dva simpozija općeg karaktera, 5 simpozija iz radioterapije, 4 iz rentgenske dijagnostike i po 3 iz biologije, fizike i rentgenske tehnike. Pojedinačnih predavanja bilo je: 142 iz radioterapije, 122 iz rentgenske dijagnostike, 60 iz biologije, 54 iz fizike i 49 iz rentgenske tehnike, dakle ukupno oko 430 predavanja, ne računajući simpozije, s kojima se broj predavanja penje na blizu 500.

Na kongresu su bile zastupljene 53 zemlje, što je svakako impozantan broj. Iz Jugoslavije bilo je 11 učesnika, od tih 5 iz Zagreba. Od naših učesnika održala su dvojica po jedno predavanje (doc. dr. Gvozdanović i doc. dr. Špoljar, oba iz Zagreba). Pored toga je jedan od naših učesnika pozvan, da predsjedava na jednoj od radnih sjednica kongresa, sekcija za radioterapiju (doc. dr. Špoljar). Prigodom kongresa održan je osnivački sastanak t. zv. »Kluba radioterapeuta«. Zasad je u taj klub primljeno samo oko 50 članova iz čitavog svijeta. Članovi Kluba mogu biti samo oni radioterapeuti, koji se bave isključivo tom granom medicine. Karakteristično je, da iz mnogih država nije primljen nijedan član, na pr. iz Njemačke, Italije, Švicarske, Austrije i t. d. Naša je država zastupljena u tom Klubu s jednim članom (dr. Špoljar.)

Što se sadržaja rada kongresa tiče, teme su bile iz veoma širokih područja. Kao dvije najznačajnije teme odabrane su zaštita od ionizantnih zraka i daljnje mogućnosti razvitka radiologije. S obzirom na izgradnju različitih novih apa-

rata sa veoma visokim naponima: beta-tron, linearni akcelerator i t. d., te na upotrebu radioaktivnih izotopa u velikim količinama, postao je problem zaštite osoba od štetnog djelovanja zraka iz ovih izvora veoma aktuelnim. Da ne bi došlo do sudbonosnih oštećenja od ovih zraka dane su na kongresu potrebne preporuke za otkrivanje i najmanjih količina ovih zraka kao i za zaštitne mjere.

Unatoč obilnom broju izvrsnih predavanja i inače veoma dobroj organizaciji ovaj je kongres imao jedan osnovni nedostatak, a to je glomaznost. Čovjek nije bio u stanju slušati više nego možda 10% svih predavanja. Zato si je svaki kongresista napravio iz programa raspored, da može hvatati bar dio onih predavanja, koja ga najviše interesiraju. No za tu je svrhu bilo potrebno bježati iz predavaonice u predavaonicu, koje su bile udaljene međusobno u nekim slučajevima i nekoliko stotina metara. Zbog toga se već dulje vremena nameće potreba, da se kongres ubuduće podijeli na dva dijela, kao što se to već događa i u samoj radiologiji, naime na terapijski i na dijagnostički dio.

Danskim radiolozima treba odati svako priznanje zbog doista ogromnog truda u organizaciji kongresa, koja je bila bezprijekorna. Svi su kongresisti bili dobro smješteni, i to dobrim dijelom u privatnim sobama, jer zbog turističke sezone nije bilo dosta hotelskih soba. Priredivači su se trudili, da se svaki kongresist dobro osjeća i da ponese što bolje dojmove s kongresa, a to im je u punoj mjeri i uspjelo. Ovaj će kongres sigurno ostati svim učesnicima u najboljoj uspomeni. — Na kraju kongresa zaključeno je, da se slijedeći, t. j. osmi kongres, održi u Meksiku 1956. godine, a za predsjednika je izabran prof. Madrasso, profesor radiologije u Mexico City.

ISPRAVAK

U »Pogledima« br. 9—10, u članku R. Supeka: »Plehanov je vidio točno«, na str. 646, 11 red odozgo griješkom je odštampano: ... »da društvena svijest određuje« ..., a treba da stoji: ... »da društvenu svijest određuje«.

Redakcija